

ANALECTA ARCHAEOLOGICA RESSOVIENSIA

Institute of Archaeology Rzeszów University

RZESZÓW 2012

VOLUME 7

ARCHAEOLOGY IN A TOWN
A TOWN IN ARCHAEOLOGY

A N A L E C T A
ARCHAEOLOGICA
RESSOVIENSIA

ARCHAEOLOGY IN A TOWN,
A TOWN IN ARCHAEOLOGY

Archeologia w mieście,
miasto w archeologii

INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY RZESZÓW UNIVERSITY

A N A L E C T A
ARCHAEOLOGICA
RESSOVIENSIA

VOLUME 7

ARCHAEOLOGY IN A TOWN,
A TOWN IN ARCHAEOLOGY

Archeologia w mieście,
miasto w archeologii

Rzeszów 2012

Editor

Sławomir Kadrow
slawekkadrow@gmail.com

Editorial Secretary

Magdalena Rzucek
magda@archeologia.rzeszow.pl

Volume editor

Andrzej Rozwałka

Editorial Council

Sylwester Czopek, Eduard Droberjar, Michał Parczewski,
Aleksandr Sytnyk, Alexandra Krenn-Leeb

Volume reviewers

Dr. Mikola Kryvaltsevich – Institute of History,
National Academy of Sciences, Minsk, Belarus
Prof. Jerzy Piekalski – Institute of Archaeology, Wrocław University, Wrocław, Poland
Prof. Włodzimierz Rączkowski – Institute of Prehistory,
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland
Prof. Petr Sommer – Institute of Archaeology,
Academy of Sciences of CR, Prague, Czech Republic

English proofreading

Dave Cowley

Photo on the cover

Reconstruction of the layout of the dense housing in phase 5
(junction of Dominikańska and Jezuicka Streets in Lublin)
D. Bednarski and J. Tkaczyk

Cover Design

Piotr Wislocki (Mitel)

ISSN 2084-4409

Typesetting and Printing

Mitel

The publications was financed by the
Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego

Abstracts of articles from *Analecta Archaeologica Ressoviensia* are published
in the Central European Journal of Social Sciences and Humanities

Editor's Address

Institute of Archaeology Rzeszów University
Hoffmanowej 8 Street, 35-016 Rzeszów, Poland
e-mail: iarch@univ.rzeszow.pl
Home page: www.archeologia.rzeszow.pl

Contents / Spis treści

Editorial / Od Redakcji	9/10
--------------------------------------	------

Articles / Artykuły

Andrzej Rozwałka

Archaeology in a town, a town in archaeology. Selected issues of archaeological research of historical towns	13
--	----

Archeologia w mieście, miasto w archeologii. Wybrane zagadnienia badań archeologicznych w miastach historycznych	20
--	----

Anna Zalewska

The city as a "promise of ever new discoveries" in the context of <i>re-socialized</i> archaeology and through the prism of <i>second degree</i> archaeology	25
--	----

Miasto jako „obietnica zawsze nowych odkryć” w kontekście archeologii postrzeganej jako dyscyplina skazana na re-socjalizację i z perspektywy archeologii drugiego stopnia	49
--	----

Jan Frolík

Archaeological examination of medieval towns in Bohemia (An overview by an archaeologist)	67
---	----

Badania archeologiczne średniowiecznych miast w Czechach (spojzienie archeologa)	95
--	----

Milan Sýkora

The transformation of the town Chomutov, its command post, fortifications and castle in the Middle Ages and the early Modern period	111
---	-----

Przemiany miasta Chomutova, komendy, fortyfikacji oraz zamku w średniowieczu i na początku czasów nowożytnych	164
---	-----

Emil Zaitz

The settlement of Kraków before the settlement charter	187
--	-----

Przedlokacyjne osadnictwo na terenie Krakowa	244
--	-----

Zbigniew Pianowski

Some remarks on early medieval churches in Kraków	271
---	-----

Uwagi na temat wczesnośredniowiecznych kościołów aglomeracji krakowskiej	290
--	-----

Jolanta Rodzoś

- The geographical foundations of cultural identity in contemporary Lublin 305
- Geograficzne podstawy tożsamości kulturowej współczesnego Lublina 322

Jacek Tkaczyk

- Building plots under the Old Theatre in Lublin: an example of late medieval and modern building development 333
- Analiza rozwoju zabudowy miejskiej w późnym średniowieczu i nowożytności na przykładzie parcel pod Teatrem Starym w Lublinie 355

Tomasz Dzieńkowski

- Das mittelalterliche Chełm im Lichte archäologischer Quellen 371
- Średniowieczny ośrodek chełmski w świetle źródeł archeologicznych 434

Paweł Lis, Katarzyna Pisarek

- The urban development of Kazimierz Dolny in the Middle Ages from documentary and archaeological sources 459
- Rozwój przestrzeni miejskiej Kazimierza Dolnego w średniowieczu w świetle źródeł pisanych i źródeł archeologicznych 483

Marek Florek

- Rudnik on the San: spatial arrangement and changes in town topography from the mid-sixteenth to late nineteenth century 497
- Rudnik nad Sanem. Układ przestrzenny i przemiany topografii miasta od połowy XVI do końca XIX wieku 519

Rafał Niedźwiadek

- The historical development of Końskowola 531
- Kształtowanie przestrzeni miejskiej w Końskowoli 565

Tomasz Mazecki, Marta Woźniak

- Franziskanerinnen im Stadtraum von Zamość im 17. Jh., im Lichte der archäologisch- historisch- kartographischen Forschungen 585
- Franciszki w przestrzeni miejskiej XVII-wiecznego Zamościa w świetle badań archeologiczno-historyczno-kartograficznych 601

Reviews / Recenzje**Tadeusz Malinowski**

- (rec.): Alina Jaszewska (red.): Wicina. Katalog zabytków metalowych 611

Chronicle / Kronika

**The 80th birthday celebration of Jadwiga Teodorowicz-Czerpińska
80 rocznica urodzin Jadwigi Teodorowicz-Czerepińskiej**

Grażyna Michalska, Jacek Studziński

Mrs Jadzia – that sounds proud! 623

Pani Jadzia – to brzmi dumnie! 630

Jan Gurba

An interview of Jadwiga Teodorowicz- Czerpińska by Dr Jan Gurba 633

Wywiad doc. Jana Gurby z Jubilatką – Jadwigą Teodorowicz-Czerepińską 637

Editorial

The seventh volume of this periodical develops two trends seen in a number of earlier volumes of *Analecta Archaeologica Ressorviena*. One trend is to focus on themes and this volume, entitled *Archaeology in a town, a town in archaeology*, addresses the archaeology of medieval and early modern towns. This theme originated at the conference “Towns of Lublin Land in the Middle Ages and Early Modern period. Problems and Research Perspectives“, which was held at MCSU in Lublin, 6–7 December 2007. Our volume presents this topic in a broader geographical context.

The second trend is the attempt to reflect the problems of urban archaeology as a subject of interdisciplinary studies. The predominant archaeological perspective is complemented by articles reflecting on the theory of archaeology of “the second degree”, cultural anthropology, geography, history and urban planning.

This volume also contains contributions celebrating the 80th birthday of eminent art historian Jadwiga Teodorowicz-Czerepińska, a researcher of urban planning and the urbanisation of Podkarpacie and Lublin areas.

Sławomir Kadrow
Andrzej Rozwałka

Od Redakcji

Siódmy tom naszego pisma kontynuuje dwie tendencje, których początki widoczne są w kilku poprzednio wydanych tomach *Analecta Archaeologica Ressoviensia*. Jedną z nich jest skupianie się na wybranych zagadnieniach tematycznych. Niniejszy tom zatytułowany *Archaeology in a town, a town in archaeology* koncentruje się na archeologii miast średniowiecznych i wczesnonowożytnych. Idea ta narodziła się na konferencji „Miasta Lubelszczyzny w średniowieczu i okresie wczesnonowożytnym. Problemy i perspektywy badawcze”, która odbyła się na UMCS w Lublinie w dniach 6–7 grudnia 2007 r. W naszym tomie nadano jej szerszy terytorialnie wymiar.

Druga ze wspomnianych tendencji przejawia się w próbie odzwierciedlenia problemów archeologii miasta jako przedmiotu studiów interdyscyplinarnych. Dominująca perspektywa archeologiczna uzupełniona jest w publikowanych artykułach o refleksje z zakresu teorii archeologii „drugiego stopnia”, antropologii kulturowej, geografii, historii i urbanistyki.

Tom zawiera również część kronikarską poświęconą jubileuszowi 80-lecia urodzin wybitnej historyk sztuki Jadwigi Teodorowicz-Czerepińskiej, badaczki urbanistyki i urbanizacji terenów Podkarpacia i Lubelszczyzny.

Sławomir Kadrow
Andrzej Rozwałka

ARTICLES / ARTYKUŁY

Milan Sýkora*

The transformation of the town Chomutov, its command post, fortifications and castle in the Middle Ages and the early Modern period

ABSTRACT

M. Sýkora 2012, The transformation of the town Chomutov, its command post, fortifications and castle in the Middle Ages and the early Modern period. *Analecta Archaeologica Ressoviensia* 7, 111–186

The article basing on archaeological, architectural and historical researches makes an attempt reconstruct the historical development of Chomutov (north east part of the Czech Republic). The author depicts the developmental history of the town starting from the 13th century colony connected with the court of the gentry, then mentioning the centre of Teutonic Knights Komtur and finally getting to the point when a town was set up nearby the monastic castle. In the middle of the 14th century a process of measuring the streets networks and parcels started. At the beginning of the 15th century Chomutov becomes a fully established city with all its lawful rights, a crest, seal, town hall and fortifications. Waclaw IV has wined up the residence of Komtur in 1411 and then the city becomes a private ownership. A family of Veimitilów become the owners of the town and the castle in 1411 and they rearrange the Komtur's center for the nobility's residence which becomes the symbol of power over the city. The city starts to fund churches, public buildings and tenancy houses what increases its importance.

Keywords: archaeology, history and architecture of Chomutov, architectural complex of Komtur, fortifications.

Received: 15.05.2012; Revised: 25.08.2012; Accepted: 22.12.2012

Introduction

Chomutov is located in the northwest of the Czech Republic (at present Ústecký kraj, district Chomutov), in a flat valley near the Czech Ore Mountains (Czech *Krušné hory*) (Fig. 1). The Chomutovka River, previously called the Úzká (Fig. 2: 1), flows along the south-western border of the historic town centre. In the past, there was also another river, the Mlýnský náhon – *pol*. Mlýnówka, which flowed parallel to the Chomutovka, first along the town moat and then through the town centre (Fig. 2: 2). There were also wetlands beside the northern edge of the town. The town plan and its market square are orientated

* Ústav archeologické památkové péče severozápadních Čech v Mostě, v.v.i. Jana Žižky čp. 835 434 01 Most, Czech Republic, sykora277@gmail.com

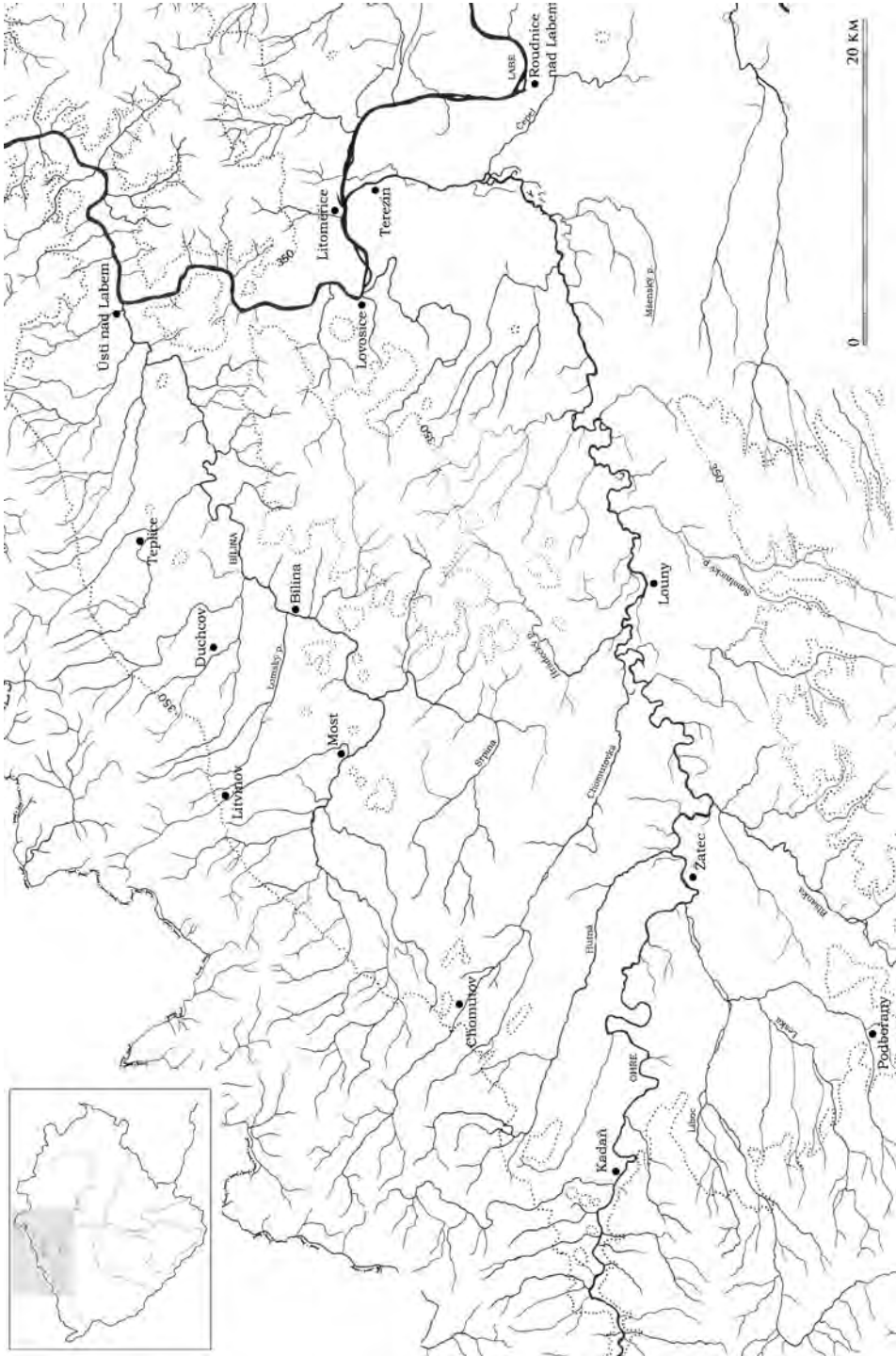

Fig. 1. Map of northwest Bohemia with major cities marked (drawn by M. Sýkora)
Ryc. 1. Mapa północno-zachodnich Czech z oznaczonymi najwazniejszymi miastami (rysunek M. Sýkora)

Fig. 2. Cadastre map (Czech. mapy stabilního katastru) dating to 1842. Legend: 1 – the Chomutovka River, 2 – the Mlýnówka, 3 – the historical town centre, 4 – the Upper suburb, 5 – the suburb around Długa Street, 6 – the Lower suburb, 7 – the Cemetery suburb, 8 – the suburb around Winna street, 9 – the church of St. Catherine, 10 – the command post, later the castle, and then the town hall, 11 – the parish church of the Assumption of the Virgin Mary, with the old cemetery around, 12 – the rectory, 13 – the town mill, 14 – the Jesuit gymnasium, 15 – the church of St. Ignatius, 16 – the Jesuit College, 17 – the church of St. Wolfgang, 18 – the church of the Holy Spirit, 19 – the town hall in the house No. 4, 20 – a new district built after a fire in 1525 (source: Český ústav zeměměřičský a katastrální)

Ryc. 2. Mapy rekonstrukcyjne (czes. mapy stabilního katastru) z r. 1842. Legenda: 1 – rzeka Chomutovka, 2 – Młynówka, 3 – Historyczne centrum miasta, 4 – Górne przedmieście, 5 – przedmieście wokół ulicy Długiej, 6 – Dolne przedmieście, 7 – Cmentarne przedmieście, 8 – przedmieście wokół ulicy Winnej, 9 – kościół św. Katarzyny, 10 – komenda, później zamek, a następnie ratusz, 11 – kościół farny Wniebowzięcia Panny Marii, wokół stary cmentarz, 12 – plebania, 13 – młyn miejski, 14 – jezuickie gimnazjum, 15 – kościół św. Ignacego, 16 – kolegium jezuickie, 17 – kościół św. Wolfganga, 18 – kościół św. Ducha, 19 – sala obrad rady miejskiej pod nr domu 4, 20 – nowa dzielnica wybudowana po pożarze w 1525 r. (źródło: Český ústav zeměměřičský a katastrální)

from NW to SE (Fig. 2: 3), lying along the axis of the main route between Prague and Saxony.

Several suburbs extend out from the town: Horni – *Polish Górne English Upper* (also called *Opilá čtvrť – pol. Pijana dzielnica English Drunk*, Fig. 2: 4), Dlouhá ulice – *Polish ulica Długa English Long* (Fig. 2: 5), Dolní – *pol. Dolne English Lower* (Fig. 2: 6), Hřbitovni – *Polish*

Cmentarne *English* Cemetery (Fig. 2: 7) and Vinná ulice – *Polish* ulica Winna *English* Vine (Fig. 2: 8). Chomutov was initially a trading settlement, and in the fourteenth century it became a feudal town, established as a royal town in 1605. This article assesses the development of Medieval Chomutov drawing on history, architectural history and archaeology.

The beginnings of Chomutov

The first written record of Chomutov is in the oldest town chronicle by an unknown author (published by Görner 1885, 246–364; further information about the chronicle Kůrka 1968, 77), which states that it was founded in 1080. The credibility of this information is undermined by both the absence of other documentation of a similar chronology, and also by the fact that the chronicle was written at the very end of the sixteenth century. However, within Chomutov there are so far no obvious signs of settlement earlier than the thirteenth century, although some settlement as early as the twelfth century is likely.

According to some theories, the name of the town could prove an older establishment of Chomutov. This is sometimes translated as a kind of collected duty – *chomútného* – *pol.* *chomątnego* (collected on goods transported by horses – which means “with the horse collar”, *Polish* “pod chomątem”), confirming the presence of a customs post at Chomutov (Balášová, Kalhous 2004, 1). On the other hand, A. Profous derives it from the proper name Chomút or Chomout, in the sense Chomoutův dvůr – Chomut’s manor, *Polish* *dwór* Chomuta (Profous 1949, 34).

The presence of a major route from Bohemia to Saxony through Chomutov is already recorded in the twelfth century. In 1143 a route though Rems to Bohemia is documented. In the middle of the twelfth century, records of the “*antiquam senitam Bohemorum*” which led via Nidberg, suggest that none existed at that date next to the town of Marienberg in the Ore Mountains (Wissuva 1998, 90). By analyzing the course of surviving historic roads (called *głębocznice*) and the distributions of archaeological finds, two routes for this track have been reconstructed, both leading to Chomutov (Černá, Velímský 1993, 360).

The first reliable written record mentioning the town dates from March 29 1252, when Friedrich of Chomutov, a son of Naczerat (“... *Friedericus de Chomutov, filius Nacherati* ...”) gave the town of Chomutov with its dependencies (“... *opidum nostrum de Chomutov cum pertinentiis suis* ...” elsewhere “... *opidum et has villas* ...”) to the Teutonic Order (“... *domui ac fratribus hospitalis sancte Marie Tevtonicorum Jerosolimitani* ...”, (Šebánek, Dušková 1974, 412–41; document translation Balášová, Kalhous 2004, 5). This document was written in Prague, probably at a sitting of the land court, and based on the formula used it was dictated by monks (Jan 2003, 6–7). Therefore, the act of donation was a little earlier, but we do not know when exactly it happened. Moreover, the document stated that the Order was free to manage the property before and after the death of Friedrich (“...*ante mortem et post mortem* ...”), but with the restrictions that it could not be sold to anyone other than him or his parents. Then, the German knights pledged that they would continue to serve Friedrich (“... *ministrare* ...”) and his two or three servants, when he decided to come to them.

Who was this Friedrich, nicknamed Chomutov? The written sources, apart from the above mentioned document from 1252, record him only once. On February 6 1233 four documents recording donations to the monastery in Teplá were issued in Prague (Friedrich 1942, 28–29, 29–31, 31–32, 33, 32–33), to which Friedrich is a witness. On the basis of his presence amongst a group of witnesses to documents dated 1233 and 1252, it has been assumed that he belonged to the Vitkovce family (Šimák 1938, 618 ; Jan 2003, 7; Velímský 1998, 99). However, such kinship cannot be presumed, and on the contrary it seems more likely that he was not of any of the major noble families of the time. Probably, Friedrich received Chomutov together with other unknown villages from his father Naczerat. Moreover, the seat of the owner was in Chomutov then, or even earlier, when it was present in Friedrich’s nickname in 1252. It is traditionally considered that the seat was near the church of St. Catherine (Fig. 2: 9), the oldest part of which was built in the Romanesque style. However, until recently, none of its remains have been known.

Chomutov and a Commandry of the Order in the light of written sources

In 1252, Fridrich gave Chomutov to the Teutonic Knights, who had acquired considerable properties in the meantime in both Bohemia and Moravia. Since the 1230s the Bohemian-Moravian bailiff reported directly to the Country Master of Prussia, also the situation in 1323, but when the Grand Master settled in Marienburg (present-day Malbork; the seat of the Grand Master from 1309), the bailiff was subject to this supreme representative of the Order. The Teutonic Knights were also supported by the Přemyslid dynasty, especially by Přemysl Otakar II. This ruler set off on a crusade to Prussia and Sambia at the turn of the year 1254–5, during which he built the gord Královec (Königsberg, Królewiec, now Kaliningrad, literature concludes Jan 2003, 8). Within the Bohemian-Moravian Bailiwick, in quite a unique way, he gave the Order a document written in Žatec on 1 February 1261 in which he conferred judicial immunity on the knights for the whole of the kingdom, and passed the law and judiciary in Chomutov and Miletín to the Teutonic Brothers. In addition, he confirmed them their rights to possess Chomutov (“... *Chomontowe* ...”) and Miletín, with both villages identified as trade settlements (“... *villarum suarum forensium* ...”, Šebánek, Dušková 1974, 399–400).

Throughout the second half of the thirteenth century and the first half of the fourteenth century knights, with supporters from the local nobility, enlarged their fortunes around Chomutov, where they created a relatively homogenous *dominium* with centres in Chomutov and Blatnia. The importance of Chomutov was also emphasized by a regular weekly trade fair, originally on Mondays. On 9 March 1321, King John of Luxembourg granted the requests of townspeople from Most and “*de bona voluntate commendatoris et Cruciferorum ibidem in Comatow*” to move the trade fair in Chomutov from Monday to Tuesday, in order not to conflict with the fair in Most (Emler 1890, 278–279, Čelakovský 1895, 194–195). It is interesting that the same information dates back to before 1291, but we know it only from a brief note. King Václav II constitutes it at the request of the mayor, aldermen and the town of Most, and with the approval of the Chomutov commander (“... *commendatoris de Commetaw* ...”), that the weekly fair in Chomutov (“... *forum in Commotaw* ...”) did not take place on Mondays, when there

was a trade fair in Most, but on Tuesdays (Čelakovský 1895, 120–121). The importance of Chomutov was also stressed by a visit from King John on 28 July 1335, who issued (“... *in Chomutov* ...”) a document for the town Ústí nad Labem (Čelakovský 1895, 291–293). Up to that time the place was known as *oppidum* or *villa forensis*. Only four days later, on 1 August 1335, the ruler issued a document for Chomutov in Prague, in which the term “... *civitas Chomutov* ...” (Emler 1892, 71) is applied to it. The document, which was addressed not only to the commander and knights, but also to the townspeople of Chomutov, laid down that all visitors to the local fair from Přísečnice to Louny be exempt from all tolls and charges, as well as that neither the townspeople nor the monastic brothers had any right to importune the inhabitants from Kadaň and Žatec. This point raises the question of whether the development of Chomutov is linked with financial policies of King John in relation to church institutions, as in the days of his successor Charles IV the situation changed radically. In a document of 27 November 1366, Chomutov was mentioned again as *oppidum* (“... *per oppida* ... *Cometaw* ...”). What is more, the Emperor ordered that merchants travelling from Chleb to Prague ought to go only through Loket, Ostrov, Kadaň, Žatec, Louny and Slaný and not in any event through the towns of Žlutice, Chomutov, Libochovice and Budyni (Čelakovský 1895, 615–616).

Although that regulation, in comparison to the previous situation, undoubtedly affected the town badly, it did stop Chomutov efforts to transform itself into a feudal city. Strengthening of the economic potential of local townspeople is confirmed by the purchase of property from the Lords of Alamsdorf. However, this event may hide something else. The relationship between the Teutonic knights and the family of Alamsdorf was very tense. The surrounding lands and assets belonging to this noble family were a thorn in the side of the Order, and for half of the fourteenth century the knights tried to get rid of their neighbours, ultimately successfully. So the townspeople of Chomutov could only be substituted figures in this transaction, with whom it was easier to communicate as for the Alamsdorf family than with the Teutonic Knights (closer about the relationship between the knights and the Alamsdorfs: Kůrka 1968, 84–85).

A unique privilege was gained by the mayor of Mertl on 11 August 1376, when the country commander Albrecht senior of Dubá

and the Chomutov commander Mikuláš granted the mayor court authorities hereditary of the post and donated a third of judicial penalties (*Haas 1954*, 160–162, we know from this document that such laws had already been gained by the mayor Hans Pruze from the country commander Beringer, both are the oldest town mayors). About 1380 King Václav IV allowed a trade route to be established from Bohemia to Saxony via Chomutov, Křimov and Pohraniční at the country commander's request. It should be noted that in times of dispute with the Order, which happened quite quickly, the King revoked that privilege to harm the Teutonic Knights. In a document of 23 July 1382, in which Aleš, Arnošt and Hanuš of Okořina sold the village Maněvice, there is a record of the council, councillors and hospital masters.

However, Chomutov received a founding charter on 28 October 1396 from the country commander Albrecht junior of Dubá after a special permission granted by the Grand Master of the Order. He gave the townspeople of Chomutov ("*unser lieben getruwen burgere und undirsessen czu Cometow*" *Haas 1954*, 232–233) the right to the seal, the legacy of the deceased and free salt trade. As soon as next year, on 22 August 1397, the country commander Albrecht, the Chomutov commander Klaus and the whole local command granted the townspeople a further privilege (*Haas 1954*, 235–236). They allowed the citizens to transport farm animals to the forest in case of disasters or wars, but specifying that they need to be fenced and enclosed by a ditch. Furthermore, they let the city build a market hall (house number 4, Fig. 2: 19) and allowed storage rights for salt. Moreover, they decided that the Chomutov commander or his deputy (called *hauskomtur*) could always take part in town council meetings and that meeting be held in a place decided by the commander. The town council had the right to receive penalties (fines), but these had to be used for the good of the town. At the same time the citizens were allowed to charge fees for weighing goods on the official town scales (rent for a weigh house), the profits of which went to the town. Both of these charters marked a transition from an urban settlement into a feudal city, a powerful symbol of which was also the town walls. From 1400 there is also a written mention of aldermen Mikuláš Greupel and Hanuš Hauschild (Borový 1878, 208).

The decline of the Teutonic Order

During the reign of King Vaclav IV the relationship between the ruler and the Order was clearly tense (outlined events Voigt 1862, 102–123 ; Sedláček 1923, 318). The King was displeased with the behaviour of the Order towards the town, which had gained extensive municipal privileges but in practice remained dependent on the goodwill of the commanders. Moreover, the situation was complicated by the country master Albrecht of Dubá and his military expeditions against the Margraves of Meissen and the Landgraves of Thuringia. Ultimately, this dispute had to be settled by the Grand Master, who appealed Albrecht to Prussia in 1402. In addition, the Order had growing economic and financial problems because of a special tax imposed by King Vaclav in 1398, which the Teutonic knights were unable to pay. In this situation, the King felt entitled to compensation in the form of taking ownership of their property. The country commander Oldřich of Ústí, who ordered the town walls and the command post to be strengthened in response to Vaclav's requests, applied for debt relief, but even his good economic policy did not improve the situation. The final fall was caused by the defeat of the Teutonic knights during the battle of Grunwald in 1410 by the Polish-Lithuanian army under Władysław Jagiełło. The German Knights were not able to repay the debt to Vaclav IV who took all the important commands in the year 1411 and gave them to his courtiers. On 21 September 1411 Oldřich of Ústí gave Chomutov to the king. The control of the town was taken by the royal gunsmith Štěpán of Koberzheim as a burgrave (Sedláček 1923, 318). The following year, he also received Blatno (Jan 2003, 14). Then in 1414, King Vaclav gave Chomutov to Půta of Illburk as collateral, but just for a short time because two years later, the town returned once again to the hands of the ruler (Sedláček 1923, 318).

Chomutov during the Hussite Wars

When the Hussite wars started north-western Bohemia was mostly Catholic and avoided the heaviest fighting. Since 1420 Chomutov had belonged to William of Házmburk, who was a significant enemy of the Reformation (Palacký 1842, 192). On 15 March 1421 troops from Prague and Tábor besieged Chomutov under the command of

Jan Žižka (Lůžek 1959, 22–23). The town surrendered the next day, and its citizens were executed as a caution. However, Kališníci did not stay long there and in October 1421 they escaped to Žatec from the army of second crusade, tearing down walls and burning houses before departing. Then, Wilhelm the Margrave of Meissen possessed the town and there were no dramatic events that affected Chomutov for the rest of the war.

Chomutov after the Hussite wars

On 24 November 1436 Sigismund of Luxemburg gave Chomutov as collateral to Jakoubek of Vřesovice (Palacký 1842, 452–453). In 1439, Jakoubek's son, Jan was already mentioned as the owner of the town (Palacký 1844, 523). However, Jakoubek also retained some rights to the town as recorded in a document dated 20 June 1441, namely that Queen Alžběta at his request gave Chomutov the right to hold fairs on Sunday Jubilate (the third after Easter) and a few days before and after (Čelakovský, Friedrich 1948, 226–227). It seems that the trade fair did not survive in local tradition, and it is not mentioned in later privileges (Rak 2002, 16). For the last time, Jan is mentioned as the owner on 27 April 1452 (Palacký 1842, 310), when he was one of those voting for Jiří of Poděbrad for the office of general mayor (Governor).

In 1454, King Ladislav Pohrobek assigned Mikuláš of Lobkovice the collateral of Chomutov (Sedláček 1914, 235), and in the same year he also acknowledged all the rights granted by previous rulers to the mayor, councillors and the town (Čelakovský, Friedrich 1948, 282). A year later, on 13 January 1455, King Ladislav gave Jan Calta of Kamenna hora the town of Chomutov, the castle of Blatno and a manor in Býčkovice with the right of succession (Sedláček 1914, 236; Čelakovský, Friedrich 1948, 323–326). However, in 1457 Calta had to buy Chomutov and Blatno from Mikuláš of Lobkovic (Sedláček 1914, 238). On 13 November 1457 the town received from the king a new crest and seal, confirming the rights to hold fairs on Mondays, approving two new trade fairs and further privileges (Královské listiny, inv. č. 2, concerning the town crest Rak 2008, 5–24). Calta (a famous soldier) was the owner until his death in 1465 (about him Tresp 2006, 27–35). Since he had no male heir, Chomutov and Blatno were passed to his daugh-

ter Bonuše. Soon after, she married to Beneš of Veitmíle, who is mentioned in relation to the feudal rights in 1468 (Sedláček 1923, 320).

Chomutov under the Veitmíle family

The supreme treasurer and burgrave Karlštejn Beneš of Veitmíle received from his wife all the rights to her property in 1483 (about him Štorek 2003, 234–345). In addition, on 14 May 1488, he received a waiver of all rights to Chomutov from the Teutonic Knights (Emler 1870, 428–429 ; Palacký 1862, 537–538). In 1475, at his request, King Vladislaus Jagiellonian confirmed all the rights granted to the town (Královské listiny, inv. č. 5). Beneš of Veitmíle died in 1496, and his property was inherited by his sons Jan, Michal, Kryštof and Šebestián, and also their cousins Ladislav and Zikmund. All of them except Zikmund released documents in 1497 to the citizens of the town, giving them the right to dispose freely of the property, both to interested parties from inside and outside the town, or as a church donation. In addition, the property of the deceased who died without issue was passed to the ownership of the town (Královské listiny, inv. č. 26). In 1514–29, the town was divided into two or three parts, and only later was the whole estate acquired by Šebestián. Before that, in 1525, the whole town, including the castle, was destroyed by fire. In the course of the Schmalkaldic Wars, the Veitmíle family stayed on the Catholic side of Ferdinand I King of Bohemia and the Holy Roman Emperor Charles V. For this reason, in 1547 the town was occupied by the army of protesters and the town had to pay a ransom (Sedláček 1923, 320). In 1549, King Ferdinand, at Šebestián's request, confirmed earlier privileges granted by Vladislaus Jagiellonian (Královské listiny, inv. č. 7). After his death in 1549, Šebestián's property was inherited by his son Jan, and his brother's (Kříž) sons. Under their rule mining of alum started near the town. The Veitmíle family was the owner of the property until 1560, when Jan sold it to the Archduke Ferdinand Tyrolský. At this date most of the citizens of the city were Lutherans. They also shared the religious beliefs of another owner of the town, Bohuslav Felix Hasištejnský of Lobkovic, who ruled the town in 1571–83 (Bobková 2003, 23–30). It was only later, when in 1588 Chomutov was possessed by Jiří Popel senior of Lobkovic, that the character of the town changed dramatically. Jiří was a radical Catholic who sup-

ported the Counter-Reformation, and in 1589 he invited the Society of Jesus (Jesuits) to the town. The following year the foundation stone for a church, college and gymnasium was laid (Fig. 2: 14–16), which had a significant impact on the appearance of the town breaching the fortifications and destroying also some urban homes. In 1594 the town was seized for the owner's resistance to the Emperor Rudolf II and passed directly to the command of the king. On 24 July 1598, the whole town and its suburbs were destroyed by a fire, which also reached the church, rectory, school, castle, town hall, towers and gates (Chrzová 2002, 4; Siegl 1910, 69). Thereafter, the damage was repaired (even a new Protestant church of the Holy Spirit was built). The culmination of the development of Chomutov took place after it became a feudal royal town, granted by Emperor Rudolf in 1605.

The Friedrich of Chomutov seat

During the archaeological excavations at Žižkově náměstí – *Polish rynek Žižki* (*English* – the square market) a short, straight section of a relatively shallow ditch (Fig.3: 4) was discovered. The ditch fill contained pottery dating to the end of twelfth and the first half of the thirteenth century, but no other chronological indicators, suggesting that the area was not used thereafter. The ditch surrounded an unknown area (Fig. 3: 1) near the Romanesque church of St. Catherine (Fig 3: 2), and it may have been a moat around the manor of Friedrich of Chomutov. Although the appearance of his manor seat is unknown, analogies suggest that it probably comprised a larger, lightly fortified manor house with enclosed residential and farm/utility buildings. As for the occupied area we need to include the Romanesque church of St. Catherine, however, we do not know whether it was within the area enclosed by the moat, or whether it was connected to the moat in some other way. In the first half of thirteenth century the ditch was filled and built over by stone foundations forming part of a new boundary. Whether this change of fortification was due to the noble owners, or to their successors, is not clear at this point.

The primary *oppidum* Chomutov was located in the western part of the town near the church of the Virgin Mary (claimed, so far without evidence, to be of Romanesque origin; Macek 1987, 18, 182) or within the Žižka market square (Rak, Pachner 2005, 12). From the whole area

Fig. 3. Chomutov before 1252. 1 – the manor of Friedrich of Chomutov, 2 – the church of St. Catherine, 3 – the possible location of the original village, 4 – the section of the moat discovered during archaeological excavations. The dots mark the course of the main roads (based on the cadastral map from 1842, drawn by M. Sýkora)

Ryc. 3. Chomutov przed 1252 r. 1 – obszar dworu Fridricha z Chomutova, 2 – kościół św. Katarzyny, 3 – prawdopodobne położenie pierwotnej wsi, 4 – odcinek fosi odkrytej podczas badań archeologicznych. Kropkami zaznaczono przebieg głównych ciągów komunikacyjnych (podkład stanowi mapa rekonstrukcyjna z r. 1842, rysunek M. Sýkora)

of the town there is only one recorded piece of early medieval pottery discovered during excavations near the town hall (Balášová, Kalhous 2004, 2). Although work at Žižka market square has yielded a few material traces from before 1252, all are from a secondary deposit. To date, there are no features of Early Middle Age date (with the exception of the manor moat). It is possible that the whole area was later levelled so thoroughly that nothing older remained (the almost total

absence of late medieval features in this area is also interesting). Perhaps we need to look for the oldest Chomutov settlement elsewhere, probably within the market square (Fig 3: 3).

The architectural complex of the Chomutov command post (Commandery)

The Command post of the Order occupied the seat of Friedrich, but the Teutonic knights probably initially took over existing buildings for their needs. However, the development of their seat was a complex, multi-phase process. Several phases of construction can be distinguished archaeologically in the church and the fortifications. An exposed part of the command post was the church of St. Catherine whose chancel extended towards the market square, clearly dominating it (Fig. 4: 15). The church is oriented from northwest to southeast, along the same axis as the market, which ran along the trade route (see Gubíková 2007, 9, for a summary of literature relating to the church). It is possible that this orientation was conditioned by an older structure, associated with the development of early Chomutov. Originally the church comprised a nave with a tower over the western empora, a transept and a rectangular chancel (Fig. 22: 1 and 2). The only surviving part in its original layout is the transept with early Gothic details, but the whole building seems to be a Romanesque structure. It should be dated to 1230s – 1240s without doubt (Gubíková 2007, 28–29; Pachner 2003, 151; Pachner 2006, 150–151). In 1270s or 1280s new construction was undertaken extending the old building with a chancel with a flat vault, supplemented with an additional vault by the end of the 1290s (Gubíková 2007, 21, 28–39; J. Pachner dates the vault to the beginning of the fourteenth century – 2006, 151; rpm. 22: 3). R. Gubíková has drawn attention to the significant record of the consecration of the church in 1282, which was still without a vault, but had a new chancel (2007, 6). However, the stylistic character of the church is not satisfactorily explained, although some researchers have considered analogies in the Saxon-Thuringian region and their relationship to the French style of Gothic cathedrals (Kuthan 1994, 145–146; Pachner 2003, 238). Indeed, we can see here clear similarities in the work of the so-called the Naumburg Master, such as in the choir of a Cistercian monastery in Schulpforte (with regard to the church Brachmann 2011, 663–676).

Fig. 4. Chomutov before 1411. 1 – the town moat, 2 – the town walls, 3 – the Winna gate, 4 – the Lower gate, 5 – the Chlebna gate, 6 – the market square, 7 – the church of the Assumption of the Virgin Mary, 8 – the moat of the command post, 9 – the central part of the command post, 10 – the utility part of the command post, 11 – the hypothetical corner tower, 12 – the corner tower of the command post researched archaeologically, 13 – the place the command post gate, later the Old upper gate, 14 – the “big house” of the command post, 15 – the church of St. Catherine, 16 – the tower or the “little house of commanders”, 17 – the rectory, 18–21 the tower of urban fortifications. The black colour marks standing structures, dark grey – possible structures, the dots mark main roads (based on the cadastral map from 1842, drawn by M. Sýkora)

Ryc. 4. Chomutov przed r. 1411. 1 – fosa miejska, 2 – mury obronne miasta, 3 – Winna brama, 4 – Dolna brama, 5 – Chlebna brama, 6 – rynek, 7 – kościół Wniebowzięcia Panny Marii, 8 – fosa komendy, 9 – centralna część komendy, 10 – gospodarcza część komendy, 11 – hipotetyczna wieża narożna, 12 – narożna wieża komendy przebadana archeologicznie, 13 – miejsce bramy komendy, późniejsza Stara górna brama, 14 – „wielki dom” komendy, 15 – kościół św. Katarzyny, 16 – wieża albo „mały dom komturów”, 17 – plebania, 18–21 wieża miejskiej fortyfikacji. Czarnym kolorem oznaczono stojące konstrukcje, ciemnoszarym przypuszczalne, kropkowaniem główne (podkład stanowi mapa rekonstrukcyjna z r. 1842, rysunek M. Sýkora)

On the west side there was a large building set perpendicular to the church and measuring 43 x 16 m in size. This had two storeys with small windows and one large room on the top floor with large pointed windows (Fig 4: 14; 22: 4). The construction, which took place at the end of the thirteenth century, did not have the vault and was presumably divided into three parts (Pachner 1995, 99; Pachner 2004, 239; Pachner 2006, 152–153). Probably of medieval origin is the corner basement room in the northeast wing (Fig. 4: 11; 22: 5), according to some researchers, “in an outline seemed the foundations of the tower” (Pachner 2006, 153). To the south of the church there is the western wall of the ground floor of a Renaissance house, probably a tower, with significantly strengthened corners made of sandstone (Pachner 2006, 154; Fig. 4: 16; 22: 6). The dating of this 8 m broad building to the Early Gothic period was established by J. Pachner on the grounds of features of the wall (1999, 29). The construction was interpreted as a small house (of commanders), mentioned in the sources also as the seat of Bedřich of Chomutov (Pachner 1999, 29–30). In addition, there are visible other parallel walls between the building and the church, whose interpretation is unclear because of numerous reconstructions (Pachner 2006, 154–155). The command post was previously known only in such a form, and no one has taken into account other buildings, although on the basis of written sources they are clearly known.

Sources dating from 1384 document “... *das gebewde an des lant-kumpters haws an der basthuben und an dem grossen haws und an der kirchen ...*” (Hemmerle 1967, 54), namely the big house, the house of the country commander and the church, which created the centre of the command post. What is more, there were common rooms for the knights, numbering eleven in 1382 (Hemmerle 1967, 45), a figure that probably did not change (Jurošková 2004, 135). The commandery was fortified as well as the town. In 1403 documents record work on the moat around the house, which cost 11 kop (1 kopa=60) 30 groschen (Hemmerle 1967, 246). According to some researchers the moat was water-filled, as depicted in a late seventeenth century painting of the capture of Chomutov by the Hussites in 1421 (Šimůnek 2007, IV). The moat is visible here partially along the present-day Táboritska street, but it is not visible in the market square. As for outbuildings of the manor the written sources indicate the presence of a bath house, kitch-

Fig. 5. The church of St. Catherine, the buildings of the castle and the town tower in an engraving by C. Würbse from 1842 (Oblastní museum v Chomutově)

Ryc. 5. Kościół św. Katarzyny, budynki zamku oraz wieża miejska na grafice C. Würbse z r. 1842 (Oblastní muzeum v Chomutově)

en, brewery, malt house, cellars, stables, pigsties, feeding tray-mangers, granaries, barns and sheds (Jurošková 2004, 136, 138).

The location of the manor causes some problems. In this case, the most interesting is the area to the northwest of the command post within the Žižka market square, and between the Táboritska, Farskiego and Jakoubka of Stříbra streets (Fig. 2: 20, 4: 10). The whole area, according to written sources, was laid-out and built in the early sixteenth century. In the course of archaeological excavations in the Žižka market square some fortifications in the south-west corner were revealed in trial trench No. 5 (in details Nová *et al.* 2010, 7–9). It was built somewhere between 1250 and 1350 as a major town wall and a lower pre-wall (Fig. 6). At the turn of the fourteenth and fifteenth centuries a quad-

angular tower was added to the rounded corner of the construction, projecting from the main wall as well as the outer wall (Fig. 4: 12, 7). It is noteworthy that the gap between the walls was a maximum of 3 m. Generally such gaps in town fortifications were much wider and the example in Chomutov is unusual. If we assume that this fortification did not protect the city but the commandery, then the information indicating a new plan and rebuilding of the area in the early sixteenth century would be a logical confirmation. It should be remembered that the area was originally the property of the feudal lord, and only in the sixteenth century did it pass into the hands of citizens (Rak, Pachner 2005, 22–23). The immediate stimulus for the redevelopment was a fire in 1525, which could have destroyed the rest of the commandery, which may be why it was not adapted as the new seat of the local nobleman. The owners of the town, Beneš and Šebestián of Veitmile, probably used only the central part of the area with a big house, the church of St. Catherine and other buildings, which they rebuilt (Fig. 2: 9 and 10). Probably the whole area of the seat of the Order was unnecessarily large for the new owners. The Teutonic Knights, with numerous knights, officials and servants, as well as farm requirements needed to govern the property needed a large space. What is more, it is necessary to remember a specific feature of the buildings of the Order, which included both secular and sacred elements. Commanderies with their specific forms represented two categories of architecture – defensive structures and monastery. Analysis of known buildings of the Teutonic knights shows their common features.

Extremely impressive forms characterised the former seats of the Teutonic Order in Prussia and Livonia (about the monastic castles viz: Anthony 1993; Böhme 1999, 275–281; Jackiewicz-Pot – Pot 2009; Sypek – Sypek 2008a; Sypek – Sypek 2008b; Turnbull 2008; Zaniewski 2005). Art historian Karl – Heinz Clasen attributed them as “Konventhaustyp” on the basis of their characteristics (Clasen 1927, 158–164; Pospieszny 2004, 153–158). This classification refers to a courtyard with arcaded galleries surrounded on all four sides by buildings (this finds analogies in monastic Stations of the Cross, and in this case also with a transport function), which fulfilled the sacred and secular functions (monastery – castle). The inspirations for creating monastic castles have been extensively discussed, but remain an unresolved problem in European castle studies (summary Durdík 1998, 154–155).

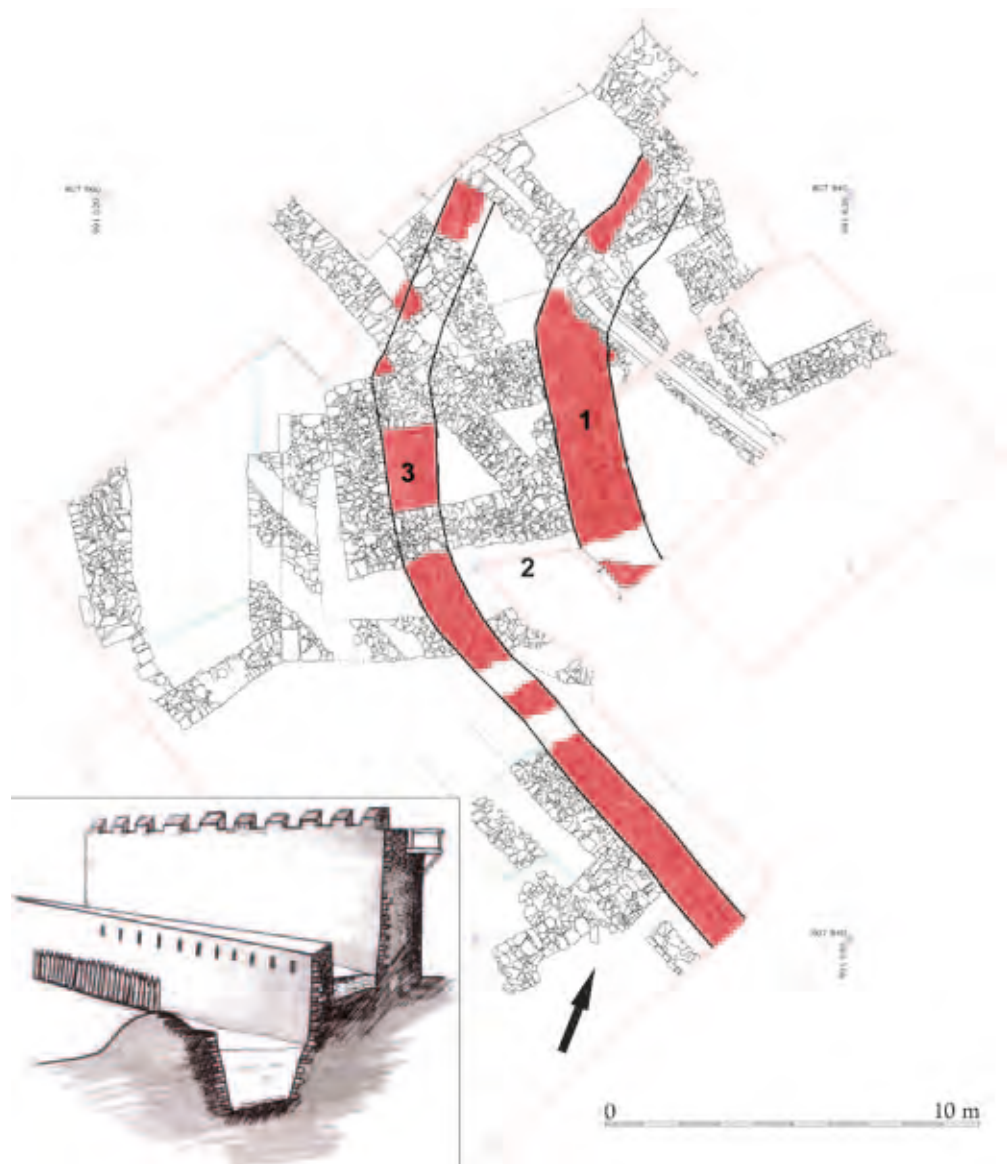

Fig. 6. Archaeologically testified fortifications of the western corner of the utility part of the command post dated to 1250–1350. 1 – the main walls, 2 – inter-walls, 3 – outer wall of the inter-walls. The arrow points to the reconstruction of the fortifications. The appearance of the wall coping is not known (drawing and interpretation by M. Nový and M. Sýkora)

Ryc. 6. Przebadane archeologicznie umocnienia zachodniego narożnika gospodarczej części komendy z lat 1250–1350. 1 – główne mury, 2 – międzymurze, 3 – mur zewnętrzny międzymurza. Strzałka wskazuje na rekonstrukcję fortyfikacji. Wygląd kory murów nie jest znany (rysunek i interpretacja M. Nový, M. Sýkora)

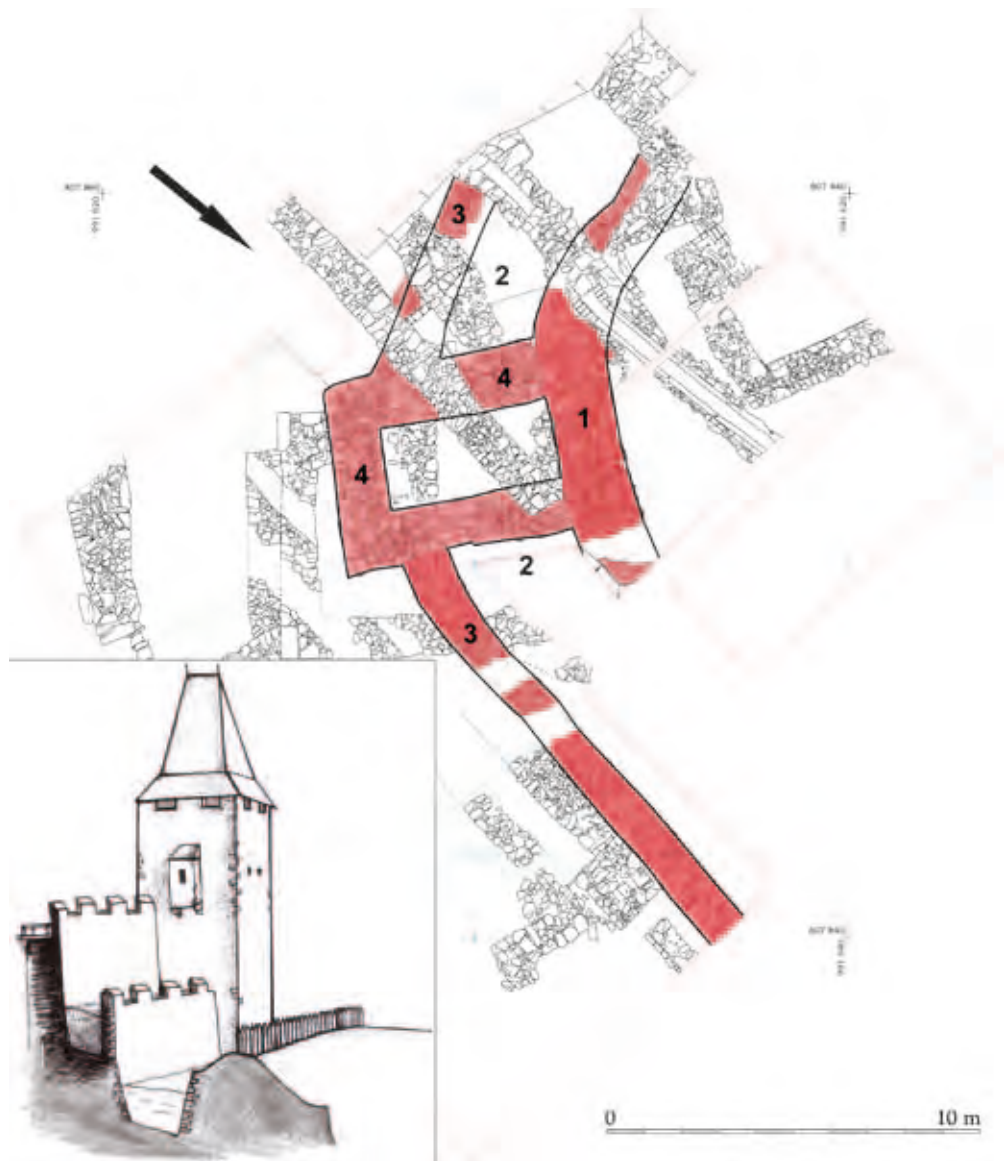

Fig. 7. Archaeologically researched fortifications of the western corner of the utility part of the command post from the late fourteenth and fifteenth centuries 1 – the main walls, 2 – inter-walls, 3 – the external wall, 4 – the rectangular tower. The arrow points to the reconstruction of the fortifications. The appearance of the wall coping is not known (drawing and interpretation by M. Nový and M. Sýkora)

Ryc. 7. Przebadane archeologicznie umocnienia zachodniego narożnika gospodarczej części komendy z przełomu XIV i XV w. 1 – główne mury, 2 – międzymurze, 3 – mur zewnętrzny, 4 – prostokątna wieża. Strzałka wskazuje na rekonstrukcję fortyfikacji. Wygląd korony murów nie jest znany (rysunek i interpretacja M. Nový – M. Sýkora)

It seems that the commandery in Chomutov was also divided into two separate parts. Its central part was assigned to the monastic life with all its sacred specificity (Fig. 4: 9). On the basis of analogous sites we have to take into account the facilities common to all the brothers. The second part mainly served an economic role (Fig. 4: 10). Outbuildings in this part of the commandery are likely to have included rooms such as kitchen, smithy, stables and store-rooms. The presence of large numbers livestock other than horses and foals is unlikely.

Probably during the Hussite Wars, and probably also during the events of 1421, the corner tower discovered during archaeological excavations in the Žižka market square was destroyed. The reason for this could be either accidental fire, whose traces were recorded, or intentional damage during warfare. Some time later, but by the mid-fifteenth century, the tower was rebuilt, but in a revised form (Fig. 8). The back of the tower was closed by an oblique wall. On its south side there were two, still preserved, walls, but on its northern side only a pre-wall stayed, and the main wall here was removed. Apparently it was not required any longer, and the repair was only provisional, probably due to the unrest of the Hussite wars.

The spatial layout of the city and fortifications

Probably due to the construction of the command post, builders carried out measurements of the area in Chomutov, but the intervals between building works are not known (considering the link between the church of St. Catherine and the market square, they could not be too long, Rak, Pachner 2005, 15). Therefore, the planning-out of plots and the street network should have occurred by the mid fourteenth century at the latest, when written sources show that the plan of the city was already in place (Rak, Pachner note the date of its creation between the end of the thirteenth and the beginning of the fourteenth century; 2005,16). The north-western part of the city was occupied by the command post, and to south-east there was the market square (Fig. 4: 6), through which a walkway led from the north-west to south. To the north-east of the command post a parish church of the Assumption of the Virgin Mary (there; Fig. 4: 7) was built in the first half of the fourteenth century, as well as the pres-

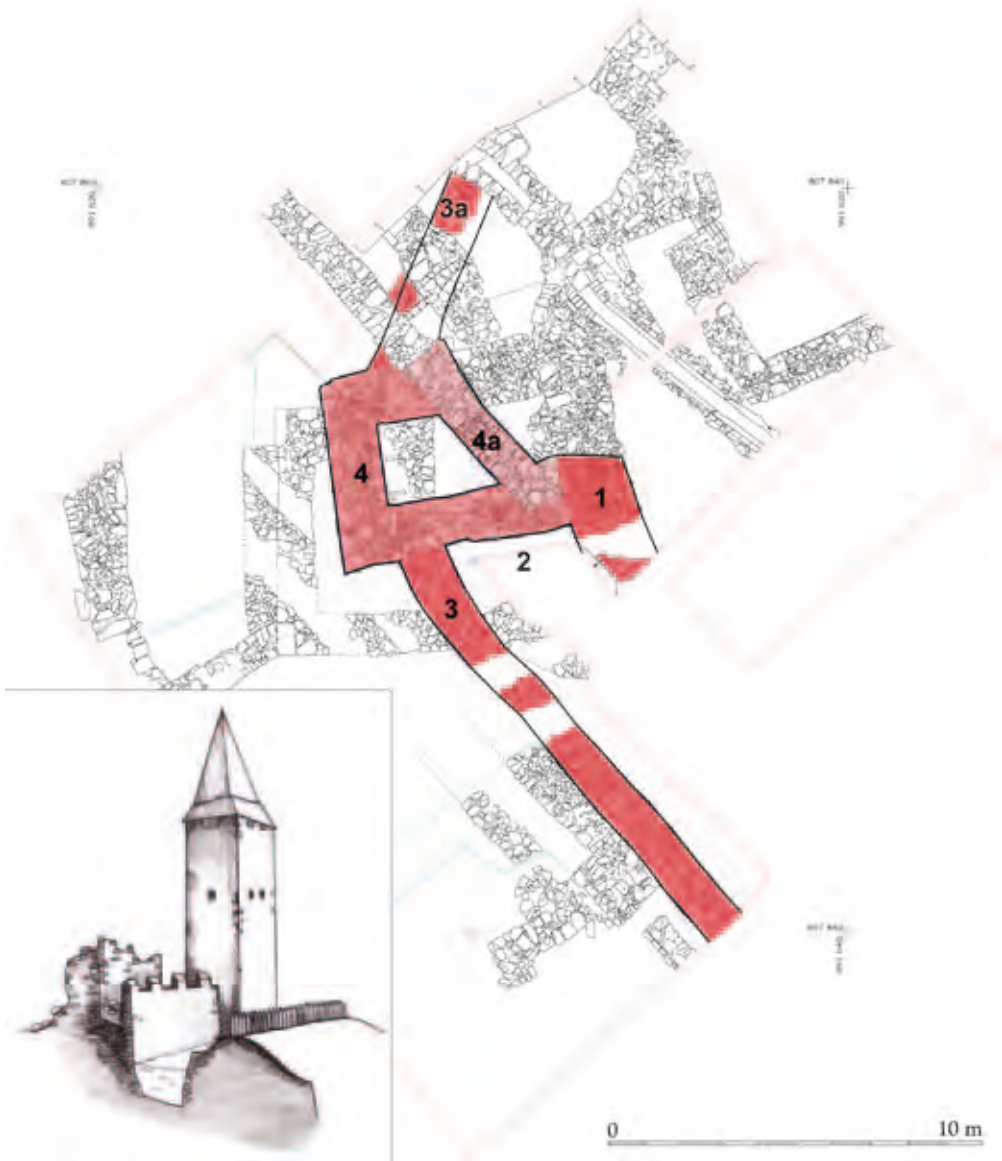

Fig. 8. Archaeologically researched fortifications of the western corner of the utility part of the command post from after 1421. 1 – the main walls, 2 – inter-walls, 3 – the external wall, 4 – the rectangular tower, 4a – the new closing wall of the tower. The arrow points to the reconstruction of the fortifications. The appearance of the wall coping is not known (drawing and interpretation by M. Nový and M. Sýkora)

Ryc. 8. Przebadane archeologicznie umocnienia zachodniego narożnika gospodarczej części komendy z czasów po 1421 r. 1 – główne mury, 2 – międzynurze, 3 – mur zewnętrzny, 4 – prostokątna wieża, 4a – nowa zamykająca ściana wieży. Strzałka wskazuje na rekonstrukcję fortyfikacji. Wygląd korony murów nie jest znany (rysunek i interpretacja M. Nový – M. Sýkora)

bytery, mentioned for the first time in the 1352 (Pachner 2003, 151; rpm. 4: 17), and a town school.

We do not know exactly when the town walls were built. According to J. Pachner and P. Rak it was in the fourteenth century (2005,17). K. Kuča believes that fortifications were originally lighter, with the walls built up around the mid-fourteenth century. Probably in 1403–4 the country commander Oldřich of Ústí newly strengthened Chomutov by surrounding the town with double walls, a semicircular fortified tower and four gates, supplemented by a wide moat (Kuča 1997, 438).

What do we really know about the fortifications? In 1404 it is mentioned that the work on the moat around the city cost 45 kop (60) groschen (Hemmerle 1967, 80). Thanks to the Vavřinec of Březová chronicle we know that when in 1421 the Hussites came to Chomutov the city was surrounded by a moat and walls (“... *fossata et muros* ...”, Emler *et al.* 476). Also the townspeople themselves had to pay for construction and maintenance. Unfortunately, we do not know what the fortifications looked like in their earliest phase – whether there were only main walls, or there were also inter-walls. The F. B. Werner panorama of the mid-eighteenth century showing Chomutov depicts walls with battlements, interspersed with towers of different heights on the south-eastern side (Sbírka fotografií a negativů C 475; Šimůnek 2007, IV, fig. 26; viz Fig. 9). We can assume that this image corresponds to the reality. Inter-walls along the Chomutovka by Riegerova street are clearly visible in older pictures, shown as preserved to a considerable height and finished with a brick extension (Bret *et al.* 1992, fig. 29 and 30; Fig. 10). This extension might be the result of later construction, but the older origin of the bottom part of the walls is beyond doubt. A section of the inter-walls beside the Jesuit college is clearly visible in an undated painting by Jiří Popel of Lobkovice (collection of paintings OM Chomutov; Fig. 11). To the walls with visible roofs on the coping, and a series of dense keyhole-shaped embrasures under it, a building for the bailiff of the college with a projecting latrine bay (“garderobe”) was added. Today, they cannot be examined closely because it has been badly damaged by a variety of repairs and reconstructions. However, according to the written sources and iconography, these works took place at the turn of the sixteenth and seventeenth centuries, and are associated with the reconstruction of defences caused by the creation of the Jesuit college and gymnasium. Before the Hussite wars we may

Fig. 9. A panorama of the town by F. B. Werner from 1750 compared with the arrangement of buildings on a reconstructed map of 1842. 1 – the castle, 2 – the parish church, 3 – the church of St. Ignatius, 4 – Hvězdátská věž (the astronomical tower) or the Low-er tower, 5 – the church of St. Wolfgang, 6 – the church of the Holy Spirit, 7 – an un-determined church or chapel, 8 – towers or fortified towers

Ryc. 9. Panorama miasta F. B. Wernera z czasów około r. 1750 i jej porównanie z układem budynków na mapie rekonstrukcyjna z r. 1842. 1 – zamek, 2 – kościół farny, 3 – kościół św. Ignacego, 4 – Hvězdátská věž (wieża astronomiczna) albo Dolna brama, 5 – kościół św. Wolfganga, 6 – kościół św. Ducha, 7 – nieokreślony kościół lub kaplica, 8 – wieże lub baszty fortyfikacji

only expect the presence of the main walls, and the pre-walls could have been added later, and further rebuilt at the end of the sixteenth century. Taking into account the mention in 1506 of a new tower (“*der newen bassta*” Wenisch 1924–1930, 93), and that one of the towers is still preserved in the inter-walls (Fig. 12; 20: 12), we may believe that it was created somewhat earlier than this date. This would match the general trend of building fortifications, whereby additions to defend against artillery were not attached to the main walls, but to the pre-wall or the ramparts. Information from 1611, 1617, 1658–1662 and 1699 show that there were repairs to covered galleries, probably on the top of the pre-wall (Chrzová 2002, 4, 5, 10, 14), but it is not quite clear which specific part of the source they apply, or when the galleries were created.

Although the towers are mentioned later, we can assume that they already existed. We have quite reliable information about the above mentioned tower in the farm/utility part of the command post which was archaeologically examined. In 1471 the Large tower, Risenthurm, is mentioned for the first time (Wenisch 1924–1930, 10), a reference which probably does not relate to the urban tower on the market square, due to the fact that this was established after 1525 (Macek 1987, 18). In 1472 it is mentioned “... ein hawss ... unter dem Sloerthurm ...” (Wenisch 1924–1930, 17). In 1473 the town book records the purchase of an orchard opposite Waclaw Konopka, which was located behind the brickyard, and a small tower („...*hat gekaufft ein pawmgarthen widder Waczlaw Konoppken der gelegen ist hinter der tzigellhutten – auch das thorlein, das do geth auss konooppkoss hoff in dem pawmgarthen...*“; Wenisch 1924–30, 20). A larger number of towers are shown in iconographic sources. The above mentioned mid-eighteenth century painting by F. B. Werner of Chomutov from the southeast shows several towers of different heights. The two towers are preserved in the southern section of the fortifications (Fig. 4: 18 and 19, 13), two more were probably placed in houses at the northern section of the walls (Fig. 4: 20 and 21).

Before the Hussite wars, access to the town was supposedly possible through two gates – Winna (Fig. 4: 3; 20: 5) and Lower (Fig. 4: 4; 20, 6); the upper gate led to the farm/utility part of the command post (Fig. 4: 13), through which it was also possible to continue into the town. In general, the most important was the Lower gate, also called the Prague gate, its importance indicated by its appearance. This was

Fig. 10. The outer wall of inter-walls on the area along the Chomutovka by Riegerově street (based on Bret – Stiska – Pachner 1992)

Ryc. 10. Zewnętrzna ściana międzymurza na obszarze wzdłuż Chomutovki przy Riegerově ulicy (na podstawie Bret – Stiska – Pachner 1992)

on the way to Litoměřice, Žatec, Prague, Spořie and Kadaň. In front of this gate a stone bridge over the Chomutovka is mentioned in the foundation act of the Jesuit college. The gate was in the form of a tower included in the main walls. There was a passage in the lower part with barrel-shaped portals placed on both sides (viz the picture from the time before its destruction in 1836, Fig. 14). The gate is mentioned for the first time in 1468 as “Hotterthor” (Wenisch 1924–1930, 2). It contained a tower clock until 1598 when there was a devastating fire (Chrzová 2002, 4). Apparently, at the gate above the passage there was also a cuirassier in the niche (a head in a helmet, according to folk tales probably Žižka) and an eagle (Růžek 1984, 110–111). What is more, a series of bills dating from the beginning of the seventeenth century provide information about a small chamber probably located either on the upper level of the gate or next to it (Chrzová 2002, 5–6). From the pre-1836 painting we see that the gate had a minimum of three floors – the lower storey with the passage made of stone, and above it

Fig. 11. A fragment of the outer wall of inter-walls near the Jesuit College, shown in an un-dated image by Jiří Popel of Lobkovic (the collection of the Okresní museum in Chomutov)

Ryc. 11. Fragment zewnętrznej ściany międzymurza przy kolegium jezuickim na obrazie Jiřígo Popela z Lobkovic o nieznannej chronologii (kolekcja obrazów Okresni muzeum Chomutov)

the other two floors probably timber-framed in form. Upstairs there is a window probably belonging to a small chamber, and moreover the top floor was supplemented with the clock.

From the northwest access to the town was guarded by the Winna gate (*English* – Vine gate), also called Mostecka gate, leading to the bridge. According to Ludwig Schellberger this gate was decorated with a town crest, later relocated to the gate of the door of the “Malzhaus” tavern in the village Pohraniční (1931, 24, fig. 20; Fig. 15). In the middle of the stone plate there was a vivid shield with the town crest and the year 1879, above it there was a strip with the date 1578, on the bottom

Fig. 12. The fortified tower in the southeast of the town fortifications (photo M. Sýkora)
Ryc. 12. Baszta międzymurza w południowo-wschodniej części miejskiej fortyfikacji (foto M. Sýkora)

left side there was an image of grapes, a head (Satire, Bacchus?), the Veitmils millstone and a sword. While the date 1578 probably marks the reconstruction of the gate by Bohuslav Felix, the secondary carving of the year 1879 refers to its removal to Pohraniční. The Winna gate was mentioned for the first time in 1468 (Wenisch 1924–1930, 2). In 1598, the gate was burned in the fire, which also engulfed the entire town. In 1616, a small room is mentioned inside the Winna gate and a house of the Winna gate (Chrzová 2002, 5).

The Upper gate is mentioned for the first time in the town book in 1469 with reference to the purchase of the house located next to it („... *Waniek Laukass hat gekaufft ein hawß widder dy Barbara Kurßnerin daß gelegen ist am Obernn thor...*“; Wenisch 1924–30, 4). Unfortunately, neither this, nor later, information enable us to locate the gate. In 1493 Hans Fichtelberger left a house as his legacy located near the Upper gate, next to the stream („...*peym Obernn thor neben dem pach...*“; Wenisch 1924–30, 63). In 1516 the same house is described near the gate

Fig. 13. The tower of urban fortifications next to the Jesuit gymnasium on the ground floor on a plan from the first half of the nineteenth century (Státní okresní archiv Kadaň, i.č. 2197, kt. 845, base M. Sýkora)

Ryc. 13. Wieża miejskiej fortyfikacji obok budynku gimnazium jezuitskiego na planie parteru z 1. połowy XIX w. (Státní okresní archiv Kadaň, i.č. 2197, kt. 845, podkład M. Sýkora)

on the corner („...Item Michel Selig hat gekawfft ein hawß von Mathes Vichtelperger gelegen bey dem Obern thore am eck...“; Wenisch 1924–30, 107). These sources suggest that the gate might lie somewhere in the western corner of the town, near the Młynówka and Chomutovka (i.e. one of these watercourses would have been the stream mentioned in 1493, Fig. 4: 13). At this time the Młynówka was probably the moat, as it was later in the sixteenth century (which is confirmed by archaeological research). In these places, between the town and the Upper suburb (also called the Drunken district) there was a ford with a bridge across the Chomutovka known from the records dated to 1473–4 (1473: „...gelegen fur der Obernn vorstadt an dem ecke gegen der bruck an der Swem ...“; Wenisch 1924–30, 19; 1474: „...in dem Trüngken firteill am ecke bey der Swem...“; Wenisch 1924–30, 21). In

Fig. 14. The Lower gate shown in a painting from around 1836 (Oblastní muzeum Chomutov)

Ryc. 14. Dolna brama na obrazie z czasów około r. 1836 (Oblastní muzeum Chomutov)

1565 we have further information important for locating and dating the Upper gate, which mentions the house located in the town near the ford where the old gate was („...*inn der stadt bey der schwemme am Alten thor...*“, Wenisch 1924–30, 234). A New gate is mentioned as early as 1541 („...*Jocoff Kellerhennsl hat kaufft das hauß beim Neuen thor vonn Blasio Frolich ...*“, Wenisch 1924–30, 74). In 1600 there is a reference to a stone bridge in front of the “new Upper gate”, built on the initiative of the town council (Rak, Pachner 2005, 19). The following year, the sale of a site of the fire on the street today called Puchmajerowej (Neue Sorge) street is mentioned, including a part of the plot over the passage between a house of Peter Greinenn and the New gate (“... *uff der Neuen Sorge zu sampt dem raum uber dem durchgang zwischen Peter Greinenn und dem Neuen Thor gelegen ...*“, according to Rak – Pachner, 2005, 19). This collected information indicates that in the area near the ford by the Chomutovka there was the Old upper gate in the western corner of the town leading to the Drunken district, and also a New upper gate. At least in the years 1541–65 both gates existed at the same time.

Fig. 15. The town crest from the Winna gate (based on Schellberger 1931)

Ryc. 15. Herb miasta pochodzący z Winnej bramy (na podstawie Schellberger 1931)

The clear statement of the written sources significantly complements the archaeological finds in the Žižka market square. These recorded the Upper gate (Fig. 16 and 17), and its remains accord with the image from the iconographic sources, especially with the plans dating to 1837 (Archiv města Chomutov, inv. č. 2397, kt. 1001, fig. 18 and 19). The knowledge from the archaeological and architectural studies mostly corresponds to those from the written sources. The whole complicated situation of the corner of the town may be analysed and interpreted as follows. From the documentary sources it is known that these fortifications were built during the period from 1250 /1275–1350 and consisted of the main wall, the lower outer wall and inter-walls (Fig. 6). Both the inter-walls width and the written sources indicate that the fortifications were associated with the command post rather than the town (see the chapter concerning the command post). About the turn of the fourteenth and fifteenth century a rectangular tower was added to the rounded corner (Fig. 7; 4: 12), extending off the main line of the wall and passing through the inter-walls. During the first half of the fifteenth centuries, the tower caught fire, resulting in the destruction of its rear (Fig. 8). Later it was partially restored on an irregular trapezoidal outline. Its life definitely ended after the devastating fire, dated from pottery to the second half of the

Fig. 16. Archaeologically researched fortifications of the western corner with the remains of the Upper gate. 1 – new main walls, rebuilt original inter-walls, 2 – the foundations of the Upper gate, 3 – thickening of the main defensive wall, 4 – the slope of the wet moat, 5 – the wet moat (drawing and interpretation by M. Nový and M. Sýkora)

Ryc. 16. Przebadane archeologicznie umocnienie zachodniego narożnika miasta z relikwami Górnej bramy. 1 – nowe główne mury, przebudowane pierwotne międzymurze, 2 – fundamenty Górnej bramy, 3 – pogrubienie głównego muru obronnego, 4 – skarpa mokrej fosy, 5 – mokra fosa (rysunek i interpretacja M. Nový, M. Sýkora)

Fig. 17. Reconstruction of the outline of the Upper gate and the defensive walls in the sixteenth and seventeenth centuries on the basis of archaeological and archival research. 1 – the Upper gate, 2 – the townspeople watchtower, 3 – the main walls (originally inter-walls), 4 the thickening of the main walls, 5 – the space between the walls and the moat slope, 6 – the slope of the wet moat, 7 – the wet moat, 8 – the wooden bridge pillar, 9 – the wooden water gate, 10 – Nowa Street (now Puchmayerova) (drawing and interpretation by M. Nový – M. Sýkora)

Ryc. 17. Rekonstrukcja zarysu Górnej bramy i murów obronnych w XVI–XVII w. na podstawie znalezisk archeologicznych i badań archiwalnych. 1 – Górna brama, 2 – mieszczkańska strażnica, 3 – główne mury (pierwotnie międzymurze), 4 – pogrubienie murów głównych, 5 – przestrzeń między murami a skarżą fosa, 6 – skarpa mokrej fosa, 7 – mokra fosa, 8 – filar drewnianego mostu, 9 – drewniane stawidło, 10 – ulica Nowa (dziś Puchmayerowa) (rysunek i interpretacja M. Nový – M. Sýkora)

Fig. 18. The drawing of the Upper gate by K. Würbs in 1837 (based on Rak and Pachner 2005)

Ryc. 18. Rysunek Górnej bramy K. Würbse z r. 1837 (na podstawie Rak, Pachner 2005)

fifteenth – early sixteenth century. This chronology is also confirmed by a Louis Jagiellonian coin discovered there. It is very likely that the fire also destroyed the town in August 1525. Only after this event was the tower rebuilt and the gate added (Fig. 16 and 17, 20: 4), which happened most likely in the first half of the sixteenth century, when the charred walls provided the base for the new building. This gate must have been the New upper gate known from 1541, while the old upper gate remained somewhere nearby. Certainly the tower which was uncovered during excavations in the corner did not serve as a gateway due to its smaller size. Indeed, next to it there might have been wing gates on both lines of fortifications (that is where the walls did not survive above the ground, and so it was impossible to observe the level of passage), or the gate could be far away, but close to the ford and opposite the road leading through the Drunken district (Fig. 4: 13). Initially it opened in the direction of the farm/utility part of the command post, but certainly the road did not finish there, but led further through another gate and over the moat to the town. A similar situ-

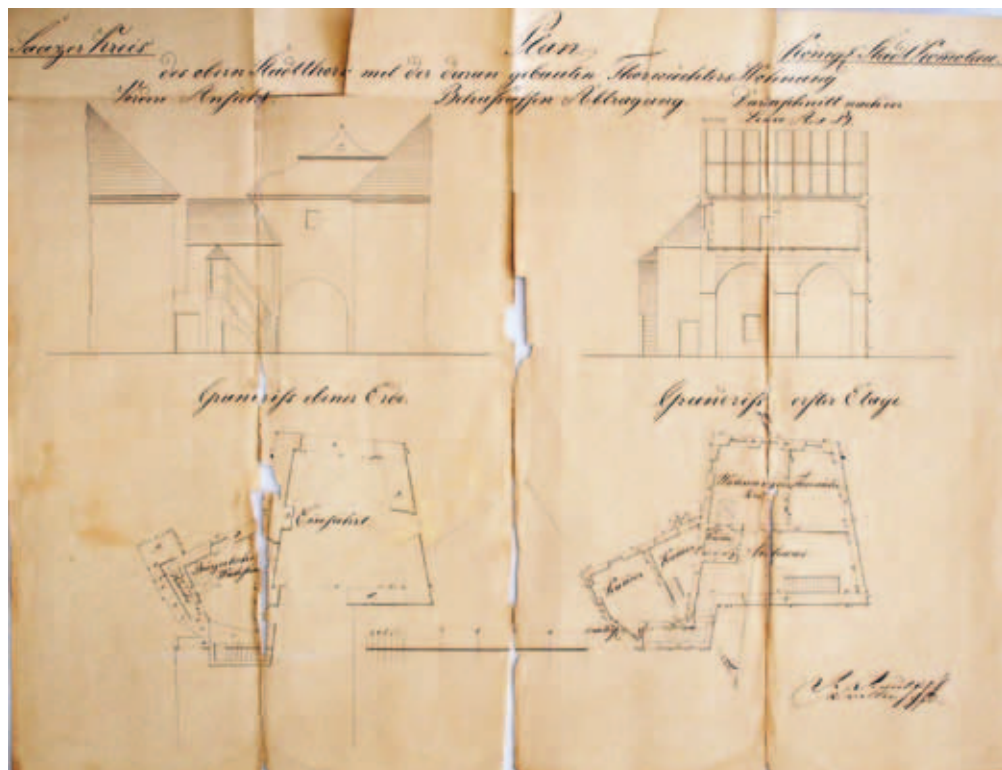

Fig. 19. The plan of the Upper gate by R. Runtsche after the demolition in 1837 (Státní okresní archiv Kadaň, i.č. 2397)

Ryc. 19. Plany Górnjej bramy R. Runtsche po rozbiórce w r. 1837 (Státní okresní archiv Kadaň, i.č. 2397)

ation is known from a series of monastic castles in the Baltic region. Transport did not pass through the central part of the command post, but since it passed through the utility area it allowed the knights to control movement in the town. What is more, only in this way was it possible to cross Chomutov heading directly from Prague for Saxony. All other options would have unnecessarily complicated the journey.

Older German researchers thought that the Chlebna gate (*English* – Bread gate) was one of the oldest in the city, while the Upper one was rebuilt after a fire in 1525 (Weizsäcker 1935, 11–15). This dating of the (New) Upper gate can also be confirmed by archaeological sources. In addition, it turns out that the streets Puchmajerova and Táboritska which passed through the Upper gate (Fig 20: 4) were also created in the same era. Táboritska street, originally called Zámecká – *Polish* –

Fig. 20. Chomutov after 1590. 1 – the market square, 2 – the castle, later the town hall, 3 – the main walls, 4 – the Upper gate, 5 – the Winna gate, 6 – the Lower gate, 7 – the Chlebna gate, 8 – the moat and inter-walls, 9 – the outer wall of inter-walls, 10 – Zamecka street, 11 – Nowa Street, 12 – the fortified tower, 13 – the church of the Assumption of the Virgin Mary, 14 – the rectory, 15 – the Jesuit gymnasium, 16 – the church of St. Ignatius, 17 – the Jesuit College. The back colour marks standing structures, dark grey – possible structures, the dots mark main roads (based on the cadastral map of land in 1842, drawing M. Sýkora)

Ryc. 20. Chomutov po r. 1590. 1 – rynek, 2 – zamek, później ratusz, 3 – główne mury obronne, 4 – Górna brama, 5 – Winna brama, 6 – Dolna brama, 7 – Chlebna brama, 8 – fosa i międzymurze, 9 – zewnętrzna ściana międzymurza, 10 – Zamecka ulica, 11 – Nowa ulica, 12 – baszta, 13 – kościół Wniebowzięcia Panny Marii, 14 – plebania, 15 – gimnazjum jezuickie, 16 – kościół św. Ignacego, 17 – kolegium jezuickie. Czarnym kolorem oznaczono stojące konstrukcje, ciemnoszarym przypuszczalnie, kropkowaniem główne drogi (podkład stanowi mapa rekonstrukcyjna z r. 1842, rysunek M. Sýkora)

Fig. 21. Painting by an unknown author from 1748 and its comparison with the location of the buildings on the reconstructed map of 1842. 1 – the castle, 2 – the parish church with the town tower, 3 – the church of St. Ignatius, 4 – Hvězdářská věž (the Astronomical tower), 5 – the Lower gate, 6 – the gate of the suburb by Winna street, 7 – the outer wall of town fortifications

Ryc. 21. Obraz nieznanego autora z 1748 r. oraz jego porównanie z położeniem budynków na mapie rekonstrukcyjnej z r. 1842. 1 – zamek, 2 – kościół farny z miejską wieżą, 3 – kościół św. Ignacego, 4 – Hvězdářská věž (Astronomiczna wieża), 5 – Dolna brama, 6 – brama przedmieścia Winna ulica, 7 – zewnętrzna ściana miejskich fortyfikacji

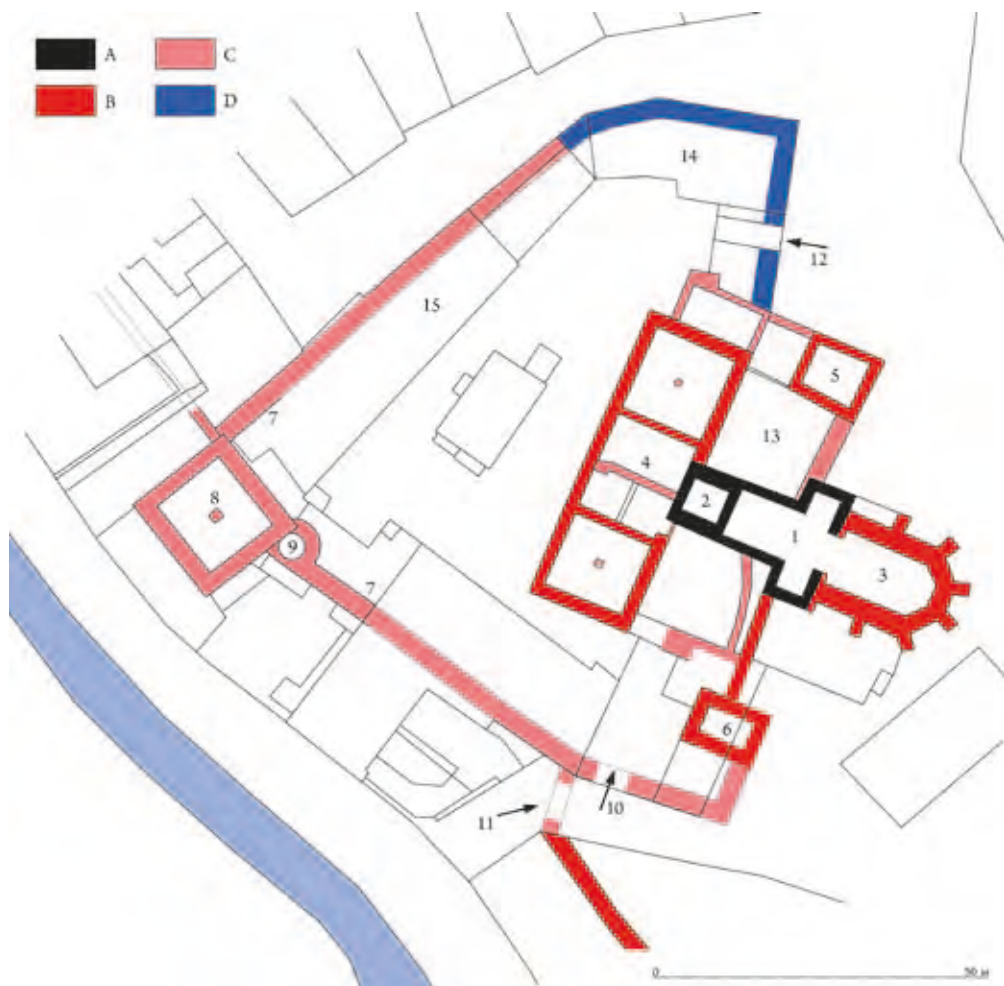

Fig. 22. The Veitmíle residence in the first half of the sixteenth century. A – Romanesque phase, B – a part of the primary command post, C – reconstruction from the late fifteenth and the first quarter of the sixteenth century, D – Renaissance reconstruction. 1 – the nave and transept of the church of St. Catherine, 2 – the church tower, 3 – the chancel, 4 – the “big house” of the command post, 5 – the hypothetical tower, 6 – the “small house” of the command post or the tower 7 – surrounding fortifications, 8 – the “castle fortified tower”, 9 – the tower with stairs, 10 – the entrance?, 11 – the Chlebna gate 12 – the entrance to the north wing, 13 – the north-east wing, 14 – the north wing, 15 – the west wing. The solid line – the confirmed course of the wall (drawn by M. Sýkora)

Ryc. 22. Rezydencja Veitmilów w 1. połowie XVI w. A – romańska faza, B – części pierwotnej komendy, C – przebudowa z końca XV i 1. ćwierci XVI w., D – renesansowa przebudowa. 1 – nawa i transept kościoła św. Katarzyny, 2 – wieża kościoła, 3 – prezbiterium, 4 – „wielki dom” komendy, 5 – hipotetyczna wieża, 6 – „mały dom” komendy albo wieża, 7 – obwodowe umocnienia, 8 – „Zamkowa baszta”, 9 – wieża ze schodami, 10 – wejście ?, 11 – Chlebna brama, 12 – wejście do północnego skrzydła, 13 – północno-wschodnie skrzydło, 14 – północne skrzydło, 15 – zachodnie skrzydło. Linia ciągła potwierdzony przebieg muru (rysunek M. Sýkora)

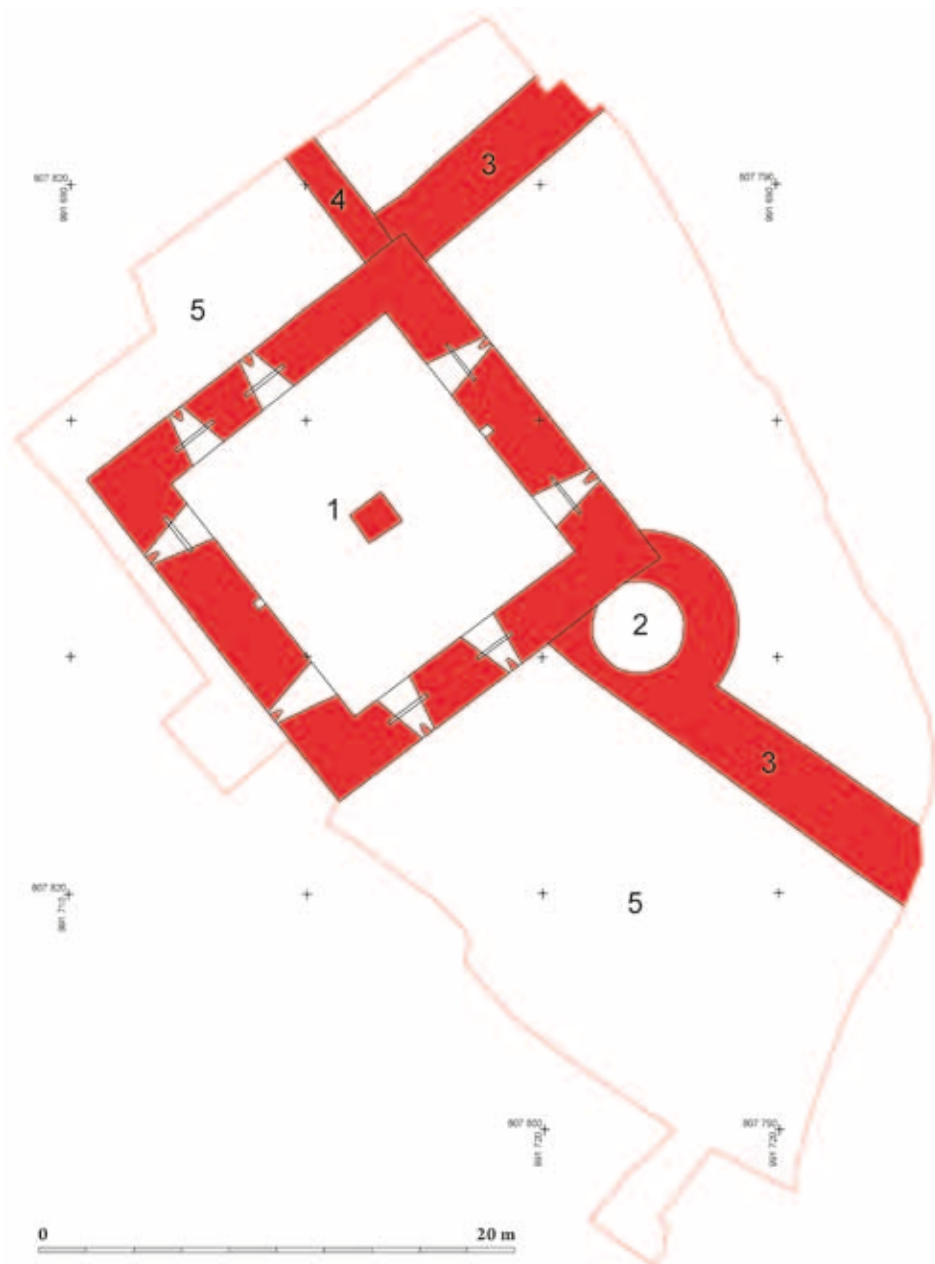

Fig. 23. The corner tower of the Veitmilův residency. 1 – the “castle tower”, 2 – the tower with stairs, 3 – surrounding fortifications of the residency, 4 – the town walls, 5 – the wet moat (drawing and interpretation by M. Nový – M. Sýkora)

Ryc. 23. Narožná baszta rezydencji Veitmilův. 1 – „Zamkowa baszta”, 2 – wieża ze schodami, 3 – obwodowe umocnienia rezydencji, 4 – mury obronne miasta, 5 – mokra fosa (rysunek i interpretacja M. Nový – M. Sýkora)

Fig. 24. The early Renaissance portal of the castle shown in a mid-nineteenth century drawing by V. Kandler
Ryc. 24. Wczesnorennesansowy portal zamku. Rycina V. Kandlera z połowy XIX w.

Zamkowa, *English* – Castle (Schlossgasse) was mentioned for the first time in 1536 (Wenisch 1924–1930, 160; Fig. 20: 10). Puchmajerova street was presented as Nová – *Polish* Nowa, *English* New (Neuegasse) in 1544 (Wenisch 1924–1930, 178; Fig. 20: 11). Within these two streets

new building development appeared before 1536, when Šebestián of Veitmíle ordered an additional registry of contracts in the town books concerning the purchase of several homes (Wenisch 1924–1930, 160). This shows that the whole area was originally a feudal estate, and since this area was the farm/utility part of the command post, this is not so surprising. The history of this part of the monastic property after the German knights is poorly known. Here the long period of property and legal relations between the Order and Chomutov is relevant, which would have significantly limited the construction or reconstruction of this place. The problems were finally resolved on 14 May 1488, when “*Rýnart of Neyperku, the master of German Order in German and Italian lands*” passed “*the town Chomutov, the castle Blatná and the manor Býčkovice with their outskirts*” to Beneš of Veitmíle (Emler 1870, 428–429; Palacký 1862, 537–538). He also began an extensive rebuilding of the former command post. The farm/utility area could have been used for its specific purposes or it might have been left. Probably only a fire in 1525 abruptly ended the existence of the command post, following which the entire area was levelled and used for urban development. It was also the time when Nowa street was laid out, ending at the New upper gate. Zámecká street was established along the north-west wall of a noble house, probably in relation to the redevelopment by Beneš of Veitmíle.

In contrast, for the Chlebna gate chronology (Fig 4: 5 and 20: 7) the older studies might have been mistaken. This is mentioned for the first time in 1557 and 1571 and only as a gateway. It was only in 1599 when it is recorded with the adjective Zámecká, and in 1603 as Chlebna. It seems that throughout the sixteenth century the name was not determined. If you look at the printout of the Imperial land book of 1842 (Fig. 2), we can see that all the gates, except Chlebna, are open. However the passage through the Chlebna gate ran perpendicularly to Długa street. This situation could be caused by an older layout of the street, which later ran through an adapted portal of the Chlebna gate. The absence of older written references in the town books, its undetermined name and its atypical location in the town are all clues that lead us to suggest a younger date for the Chlebna gate. Its construction may be associated with the redevelopment of the former command post in Veitmíle’s days when the fortifications were probably removed. However, we cannot exclude that it might have functioned

as an independent gate or that the doorway lead inside the command post at the site of the later Chlebna town gate. Thus, it could relate to an older tradition concerning the essential role of this gate during the Hussite intrusion into the city. The original and the main entrance to the command post, and later the noble seat, remains unknown. For this, the most likely option seems to be the site of the entrance passage leading from the Upper gate through the farm/utility part of the seat. In connection with the redevelopment of the command post into a noble residence by Beneš of Veitmile, the main entrance was moved to the north wing, which was decorated with a representative early-Renaissance portal in 1520s (Fig. 22: 12). It was also a period when the town gate Chlebna was completed (Fig. 22: 11), which could be related with the side entrance to the castle (Fig. 20: 10), a relic of an older design from the time when the Commandery was in use.

In parts of the town fortifications there were also gates to the suburbs. For instance there was a gate to the suburb at Winna street shown in a painting by an unknown author from 1748 (Šimůnek 2007, IV, r. No. 25, fig. 21). This gate is mentioned only in 1564 (“... *den hoff ynn der Weingassen am euserstenn thor ...*”, Wenisch 1924–1930, 226). The gate at the Upper suburbs is on record in 1477 (“*ein hawss ... in der Obernn vorstadt am thor auffe der rechten hant alss man gen Grimaw czewt ...*”, Wenisch 1924–1930, 29 and 343, 31), while the gate to the Lower suburbs is mentioned for the first time on the same date (“... *des hoffss ... in der Untern vorstadt ausswendings des thorss, alss man gen Zacz czewth...*” Wenisch 1924–30, 33). Another unknown gate to the suburbs is recorded as early as 1468 (“... *ein hoff ... zunest beim thor uff dy lengke hant ...*”, Wenisch 1924–1930, 3), but unfortunately its origins are not known. Perhaps it was connected only with development after the Hussite wars and the growing importance of the suburbs. Therefore, it cannot be linked with the period during which the Order was in power, but with the secular owners.

Reconstruction of the command post during Veitmile power

In 1488 the supreme treasurer and burgrave Karlštejn Beneš of Veitmile settled the case with the Teutonic Knights and received the property and registered the ownership of Chomutov in the land registry. Even earlier he had begun an extensive rebuilding of the former

command post as his seat. Owing to his close links with the prince Albrecht Saxon, it is not surprising that there are some of the oldest forms of late-Gothic style in Chomutov, which was begun by a brilliant architect Arnold of Westphalia during the construction of Albrechtsburg castle in Meissen. Its main design features are a diamond vault, inflexed arches and various spiral staircases, as well as innovative layouts and facilities of representative rooms (Lass 2009, 58–67; Möller 2011, 193–207). On the basis of the surviving parts of Chomutov castle it seems that the construction was under the control of masters and masons trained in Meissen. During 1490 to 1495 the master Hans Schaffer worked concurrently in Chomutov and Karlštejn, where Beneš of Veitmíle had ordered the reconstruction of burgraviate (Rada, Radová 1998, 63, 175; Pachner 2008, 32–36). Beneš of Veitmíle died in 1496, but the construction work was continued by his brothers and sons who managed the property together. The entire reconstruction was completed in 1520, when the corner of the north wing was adorned with the Veitmíles' coat of arms carried by two lions.

Šebestián of Veitmíle ordered the destruction of the old farm/utility parts of the command post after the 1525 fire (Fig. 4: 10), and layout for plots of town houses. The newly created district gained two streets – the older Zamkowa (at present Táboritská, Fig. 20: 10) and New (at present Puchmayerova, Fig. 20: 11). The original Old upper gate (Fig. 4: 13) was replaced by the New upper gate (Fig. 20: 4).

The entire area of the castle (Fig. 20: 2) was re-fortified by a strong 2 m thick wall (Fig. 22: 7), and at the south-west corner a massive building was inserted, which was discovered during archaeological excavations (Fig. 22: 8). This corner building was almost square on plan, measuring 17 x 18 m. The excavation only recorded its ground floor, which contained embrasures designed in a very interesting way on all four sides (Fig. 23). On the exterior there are holes with horizontal lintels separated by solid, rough, quartzite stones with a triangular cross section, providing two shooting slits. In some ways, such a solution is a variant of multiple embrasures. Almost all of these relatively low-arched niches contained crossbeams to fix firearms. The exception was the southern wall where the east embrasure did not have a beam, and on the west it was a later insertion. We do not know whether this work was undertaken by craftsmen or amateurs, or if it took place because of changes in the original design. It is certain that

the entire ground floor, for which the only access was from the first floor, was defensive in character. Unfortunately, nothing definite can be said about the appearance of the upper level of the building. On the basis of a historical photograph, it is clear that the original solid wall extended to the level of the second floor. Another photograph of the building before its demolition in 1946–7, shows only a plastered building used as a brewery. Unfortunately, there is no other documentation. The older German literature mentions “Zámecké baště” – *Polish* Baszcie zamkowej (the Castle tower) on reconstructed maps which can be associated with the excavated building. However, there is one unresolved question whether the whole building could actually function as a tower, because we do not have any analogies from Czech territory. It is possible that while the lower floor could have performed a defensive function, the higher storey, for example, could have been residential. Thus, taking into account the lack of information, this remains an open question.

The described structure protruded from the ring of defensive fortifications surrounding the Veitmíles’ seat. In the north-east corner of the building and the adjacent part of the wall there was a tower, with a semi-circular plan and an interior laid out on a circular plan (Fig. 22: 9), most likely a staircase that led to the protruding corner building, and also undoubtedly to the gallery walls.

Problems with a particular interpretation of the structures are mainly due to the fragmentary state of preservation. In 1946–7 the entire area was demolished without any documentation that could provide us even a general appearance of the building. Hence, both archaeology and architectural history provide most information, which must be developed with reference to analogous sites, but also a certain amount of speculation.

Rebuilding works also included the former “big house” of the command post (Pachner 2008, 34–36; Fig. 22: 4). Its basements, roofed with flat ceilings were deepened and finished with groin vaults without ribs. Moreover, the ground floor was redeveloped with a beautiful diamond ceiling and richly decorated doorways linking rooms, undoubtedly inspired by the Meissen style. The vaults of the two extreme rooms sprang from a central pillar, while the middle room was divided into two parts by a wall. Unfortunately, the original windows do not survive, but these probably took the form of inflexed arches. It was also

this time that the interiors of the nave and the tower of the church were subdivided, providing rooms as well as spiral and square stairs.

During the reconstruction commissioned by Veitmíles the north-east wing (Fig. 22: 13) was created, inserted between the north wall of the church, the north-east and north side of the big house, and probably the older corner tower of the command post (Fig. 22: 5). In the basement, apart from the above-mentioned corner building, additionally covered by the Renaissance ceiling, there was a room with a vault of the same date springing from a central pillar. Access was possible along the stairs leading to the old courtyard of the manor. Although the vault is younger, the age of the room can be determined on the basis of embrasures which were blocked not only by this vault (Pachner 2004, 239–240). The date for completion of construction is shown by the Veitmíle coat of arms dated to 1520, fixed at the level of the cornice between the ground and first floor on the north-east corner of the wing.

The north wing is probably late Gothic, but clearly rebuilt in the early Renaissance period (Fig. 22: 14). It was also at this date that a unique, representative doorway was created in about 1529–33 by Franz Maidburg (Gubíková 2010, 86–87; Fig. 5; 22: 12; 24). The impulse for this complex reconstruction was a fire in 1525 that destroyed most of the residence. During the subsequent reconstruction, the windows with inflexed arches were removed and replaced by rectangular windows with muntins (Fig. 5). Then, the builders fitted more terracotta window frames and portals that were decorated with small shields of Veitmíles coats of arms. The north wing contained a gate to the courtyard of the manor. Moreover, there were stairs leading from the passage of the gate to the higher ground floor, and further to the hall of the west wing and into a large hall in the north-east wing, where the ceiling was also supported by a central pillar. Also on this level, just as in the basement, there was access from the former corner tower of the command post.

The first floor of the northern and north-eastern wing was redeveloped as a Renaissance building dating to the time of the Lobkovicz family or completely rebuilt in the second half of the nineteenth century (Pachner 2006, 145, 147–148). However, some details, such as the frames of windows, point to its older origin. On this floor there were representative rooms, as exemplified by the well-shaped bracket of the alcove, derived from the early Renaissance doorway in the north wing (Fig. 24). Unfortunately, the other floors of the residence, which also

used to have wide windows belonging to the representational space, are poorly known so far. We hope in the future for further scientific research on the historical inventories of the castle.

The area located south of the church and courtyard, next to the so-called 'small house' of the command post was not included in the area of the castle. This is at least suggested by the latest research (Pachner 2004, 240). Two houses, which included the 'small house' (Fig. 22: 6), are of Renaissance date and they were also situated directly next to the Veitmíle residence. It cannot be believed that the noble owners let the townspeople surround the area with buildings and block the view of the Veitmíle seat, which used to play defensive and representative functions at the same time in the late Gothic period (Zeune 2009, 129–141). For this reason, we think rather, that the houses were built just after the end of the feudal power of the town and its transformation into a royal town. As part of this transformation the castle changed into a town hall, a brewery and farm buildings. The situation for the small house of the command post and the church is not clear and, while some of the walls have been recorded, we are unable to determine the function and age at present (Pachner 2004, 240–241).

In the 1946–7, the west wing of the residence was demolished (Fig. 22: 15), located along Táborská street, between the Castle tower and the north wing. Its appearance is only known from a few plans, and we also know nothing about the date of its development. Similarly, we have little information about the south wing, situated between the tower and the 'small house' of the command post. Further archaeological research is required to improve knowledge.

Both Veitmíle buildings have a representative character and they clearly show the aspirations of noble owners to build not only a dignified seat, but also a magnificent centre as a symbol of strength and power (Zeune 1996, 34–52).

Later interventions in town planning

During Veitmíle power not only was the castle rebuilt and new buildings inside the wall designed, the suburbs also changed a lot. In the north-east of the town in the direction of the Vinohrad slope (*Polish* – Winnica, *English* – vineyards), a new Hřbitovní (*Polish* Cmentarne, *English* Cemetery) suburb was laid out on a regular, rectangular

plan (Fig. 2: 7). Its extent was significantly greater than the area of the town. The reason for its creation was the development of alum mining in the vicinity. Before 1506, the church of St. Wolfgang was built in this suburb, but was demolished in 1798 (Fig. 2: 17). In 1531, it was the cemetery, which was moved from the parish church (Kuča 1997, 439, 444; Rak, Pachner 2005, 24–26). At the same time, the development of other suburbs also took place. In the sixteenth century a hospital church of the Holy Spirit was built in the Lower suburb (Fig. 2: 18).

Between 1516 and the last quarter of the sixteenth century the parish church was rebuilt, gaining a town tower in 1525 (Fig. 2: 11, 5). In the same year, the town was destroyed by the fire mentioned above. Further fires followed: in 1569 the Cemetery suburb burnt; in 1571 Długa Street was destroyed; and in 1598 the entire town and all the suburbs were destroyed. The last clear modifications of the urban plan before the great transformation in the nineteenth and early twentieth century were the construction of the college, church and gymnasium (Fig. 2: 14, 15 and 16) by the Jesuits, who were brought to Chomutov in 1589 by Jiří Popel of Lobkovic. The foundation stone for construction was laid in the following year, where it was necessary to level eight town plots (Cancer, Pachner 2005, fig. 4 and 5), but the foundation document was prepared in 1591. Its construction, after many incidents, continued until the 1670s (Valeš 2002, 13–19, 39–43; Pachner 2003, 153).

After the Thirty Years' War, which affected Chomutov in a very dramatic way, a long period of stagnation followed. It was only in the nineteenth century that the town escaped the grip of its medieval fortifications, and was completely transformed as it entered a period of industrial development.

Chomutov: the long journey from village to royal town

The example of Chomutov illustrates the complex development of a human settlement. The original settlement with the manor of Friedrich of Chomutov, and the Romanesque church of St. Catherine, passed in 1252, in accordance with the will of its owner, into the hands of the Teutonic Order. Then the monastic brothers built the magnificent commandery with an extensive estate, which became one of the most important religious estates in the kingdom. In the course of the increasing economic opportunities of the commandery,

the strength and ambitions of Chomutov citizens increased, realising town rights during the fourteenth century. To the beginning of the fifteenth century, Chomutov became a proper town, with charters, a crest, seal, town hall and defensive fortifications. The fact that the transformation was not a straightforward process is evidenced by changes in the town – from *villa forensis* to *oppidum* to *civitas* and vice versa. Some of these ups and downs were sometimes caused deliberately by Czech rulers looking for sources of finance for their ambitions in the increase in the number of towns, but on the other hand, the stiff competition between royal towns may also have limited the opportunities for their rivals.

Although the town developed successfully before the Hussite wars and was even sometimes included in royal towns, its development stopped for a long time and it stayed as a fief even when king Vaclav IV deprived the Order of the town. After this event, Chomutov became a goods store. Although the rights of the town did not change, its organisation was transformed after the departure of the Teutonic knights. The extensive commandery was no longer needed, so the new owners of the town (the Veitmile family), modified only the central part, and the rest of it was levelled, parcelled out and assigned to the construction of urban houses. An expression of their self-confidence was the elaborate rebuilding of their seat, carried out by the best architects, builders and masons trained in Meissen, Saxony. Again, the noble residence became a symbol of power and possession of the town. In addition, the self-esteem of the town and its inhabitants was increasing gradually, evidenced by magnificent foundations of churches and public buildings, as well as the houses of townspeople. Disputes between the supreme authority of the town and local government, and conflicts between Protestant and Catholic churches were not only factors that inflamed the atmosphere in the town, but they also contributed to building additional constructions. The Jesuit College became the centre of the Counter-Reformation, which was the last major building project in the town before its dramatic transformation in the nineteenth and twentieth centuries.

However, at the end of 1605, the dreams of the citizens were fulfilled and Chomutov was no longer a feudal town. But the hopes pinned on its legal transformation and on its development (not only economic) turned out to be premature. Ironically, during the Thirty Years' War,

its development completely stopped. Only after the next 200 years, the town was finally freed from the shackles of its medieval fortifications and opened for industrial development. Moreover, for the last 50 years its districts have been developing rapidly, and the entire metropolitan area equals the size of former royal cities. However, the secondary effect of this process was the displacement of the original citizens, the irretrievable destruction of many historic buildings and the construction of gloomy concrete buildings, destroying not only the urban fabric, but also the relationship between the people and the land.

References

- Antoni M. and Dehio Georg. 1993. *Dehio Handbuch der Kunstdenkmäler West – und Ostpreussen. Die ehemaligen Provinzen West – und Ostpreussen (Deutschordensland Preussen) mit Bütower und Lauenburger Land*. München.
- Archiv města Chomutova. *Sbírka listin* inv. č. 2397, kt. 1001 Unpublished typescript stored in Státní okresní archiv Chomutov se sídlem v Kadani.
- Balášová M. and Kalhous D. 2004. Nejstarší dějiny Chomutova ve světle darovací listiny Fridricha z Chomutova z r. 1252. *Příroda-Památky-Život. Oblastní muzeum v Chomutově* 36(3), 1–6.
- Beránek K. and Beránková V. 1998. Část archivu chomutovské komendy řádu německých rytířů ve Státním ústředním archivu v Praze – Die Reste des Archives der deutschen Ordenskommende zu Komotau im Staatlichen Zentralarchiv Prag. In I. I.Hlaváček and J. Hrdina (eds.), *Facta probant homines. Sborník příspěvků k životnímu jubileu prof. dr. Zdeňky Hledíkové*. Praha, 47–60.
- Binterová Z. 1991. Blatno. *Příroda-Památky-Život. Oblastní muzeum v Chomutově* 23(1), 23–28.
- Bobková L. 2003. Bohuslav Felix Hasištejnský z Lobkovic (1517–1583). In P. Rak, *Comotovia 2002. Sborník příspěvků z konference věnované výročí 750 let první písemné zmínky o existenci Chomutova (1252–2002)*. Chomutov, 23–30.
- Borový K. (ed.) 1878. *Libri erectionum archidioecesis Pragensis saeculo XIV. et XV.* Tom II. Praha.
- Böhme H. W., Dollen B. Kerbe D., Meckseper C. Schock-Werner B. and Zeune J. (eds.). 1999. *Burgen in Mitteleuropa: ein Handbuch. Band 2. Geschichte und Burgenlandschaften*. Stuttgart.
- Brachmann Ch. 2011. Der gotische Neubau der zisterzienserkirche Pforte. In H. Krohm and H. Kunde (eds.), *Der naumburger Meister. Bildhauer und Architekt im Europa der Katedralen 1*. Petersberg, 663–676.
- Bret V., Stiska V. and Pachner J. 1992. *Chomutov ve starých pohlednicích. Dvůr Králové nad Labem*.
- Chrzová E. 2002. *Chomutov, městské opevnění. Dějiny objektu*. Unpublished typescript stored in the Archive of Ústav archeologické památkové péče severozápadních Čech v Mostě.

- Clasen K. H. 1927. *Die mittelalterliche Kunst im Gebiete des Deutschordenstaates Preussen I*. Königsberg.
- Crkal J. and Sýkora M. 2009. *Majetkový vývoj chomutovské komendy*. Unpublished typescript stored in the Archive of Ústav archeologické památkové péče severozápadních Čech v Mostě.
- Čelakovský J. (ed.). 1895. *Codex iuris municipalis regni Bohemiae* 2. Praha.
- Čelakovský J. and Friedrich G.(eds.). 1948. *Codex iuris municipalis regni Bohemiae* 3. Praha.
- Černá E. and Velímský T. 1993. Česko-saské kontakty a problematiky středověkých cest přes Krušné hory a Děčínské stěny. In K. Kaiserová (ed.), *Čechy a Sasko v proměnách dějin: sborník příspěvků konference, která se konala 10.11.11. 1993 v Ústí nad Labem*. Ústí nad Labem, 359–372.
- Durdík T. 1998. *Hrady kastelového typu 13. století ve střední Evropě*. Praha.
- Durdík T. 1999. *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů*. Praha.
- Emler J. (ed.) 1870. *Reliquiae tabularum terrae regni Bohemiae anno 1541 igne consumptarum 2: Pozůstatek desk zemských království českého roku 1541 pohořalých* 2. Praha.
- Emler J. (ed.) 1882. *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae* 3. Praha.
- Emler J. (ed.) 1890. *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae* 3. Praha.
- Emler J. (ed.) 1892. *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae* 4. Praha.
- Emler J., Gebauer J. and Goll J. (eds.) 1893. Kronika Vavřince z Březové. In *Fontes rerum Bohemicarum 5: Prameny dějin českých* 5. Praha.
- Friedrich G. (ed.) 1904–1907. *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae* 1. Praha.
- Friedrich G. (ed.) 1942. *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae* 3(1). Praha.
- Görner K. 1885. Eine handschriftliche Chronik von Komotau. *Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen* 23, 246–364.
- Gubíková R. 2007. *Kostel svaté Kateřiny v Chomutově*. Chomutov.
- Gubíková R. 2010. Bývalý raně renesanční portál chomutovského zámku – Das ehemalige Renaissance-Portal des Schlosses in Chomutov/Komotau. In P. Rak, *Comotovia 2009. Sborník příspěvků z konference věnované 200. Výročí regionálních vojenských akcí napoleonských válek (1809–2009)*. Chomutov, 73–97.
- Haas A.(ed.) 1954. *Codex iuris municipalis regni Bohemiae* 4(1). Praha.
- Hemmerle, J. (ed.) 1967. Die Deutschordens-Ballei Böhmen in ihren Rechnungsbüchern 1382–1411. *Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens* 22. Bonn.
- Jackiewicz-Garniec M. and Garniec M. 2009. *Zamki państwa krzyżackiego w dawnych Prusach*. Olsztyn.
- Jan L. 2003. Počátky Chomutova a Řád německých rytířů – Die Anfänge Komotaus und der Deutsche Ritterorden. In P. Rak, *Comotovia 2002. Sborník příspěvků z konference věnované výročí 750 let první písemné zmínky o existenci Chomutova (1252–2002)*. Chomutov, 5–15.

- Jančák M. 1974. Zámek v Blatně. *Příroda-Památky-Život. Oblastní muzeum v Chomutově* 5(1–2), 33–35.
- Jurošková L. 2004. Hospodářská strategie českomoravské bailie řádu Německých rytířů – příklad chomutovské komendy In J. Homolka, M. Hrubá, P. Hrubý and M. Ottová, *Ústecký sborník historický 2004. Gotické umění a jeho historické souvislosti* 3. Ústí nad Labem, 125–156.
- Královské listiny. *Královské listiny* inv. č. 2,5,7,26. Unpublished typescript stored in Státní okresní archiv Chomutov se sídlem v Kadani.
- Kuča K. 1997. Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. 2. díl H-Kole. Praha.
- Kuthan J. 1994. *Česká architektura v době posledních Přemyslovců. Města – hrady – kláštery – kostely*. Vimperk.
- Kůrka V. 1968. Ke kolonizaci Chomutovska. In F. Šmahel, *Mostecko – Litvínovsko: regionální studie* 7, 77–92.
- Lass H. 2009. Die frühen Residenzen in Sachsen und Thüringen – Innovation und Tradition im 15. und 16. Jahrhundert. In J. Zeune (ed.), *Von der Burg zur Residenz*, 58–68.
- Lůžek B. 1959. *Po stopách husitství v Ústeckém kraji*. Ústí nad Labem.
- Macek P. 1987. *Chomutov. Stavebně historický průzkum historického jádra*. Unpublished typescript stored in the Archive of Ústav archeologické památkové péče severozápadních Čech v Mostě.
- Möller R. 2011. Von der Burg zum Burgschloss – Innenraumgestaltung im ausgehenden 15. Jahrhundert. In J. Zeune (ed.), *Die Burg im 15. Jahrhundert*, 193–211.
- Nová E., Nový M. and Sýkora M. 2010. Horní brána v Chomutově – Das Obere Tor in Chomutov/Komotau. In P. Rak, *Comotovia 2009. Sborník příspěvků z konference věnované 200. Výročí regionálních vojenských akcí napoleonských válek (1809–2009)*. Chomutov, 5–22.
- Pachner J. 1995. Gotické fragmenty na chomutovské radnici. *Příroda-Památky-Život. Oblastní muzeum v Chomutově* 27(4), 97–101.
- Pachner J. 1999. Chomutov – nové poznatky z vývoje stavby, objevené při opravě zadního traktu radnice v r. 1998. *Příroda-Památky-Život. Oblastní muzeum v Chomutově* 31(1), 28–31.
- Pachner J. 2003. Chomutov – město v proměnách staletí. Urbanistický vývoj Chomutova – Die Stadt Komotau im Wandel der Jahrhunderte. (Die urbanistische Entwicklung der Stadt Komotau). In P. Rak, *Comotovia 2002. Sborník příspěvků z konference věnované výročí 750 let první písemné zmínky o existenci Chomutova (1252–2002)*. Chomutov, 149–165.
- Pachner J. 2004. Komenda, zámek a radnice v Chomutově – Die Kommende, das Schloss und das Rathaus in Chomutov (Komotau). In J. Homolka et al., *Ústecký sborník historický 2004. Gotické umění a jeho historické souvislosti* 3, 233–247.
- Pachner J. 2006. Nové objevy při opravách chomutovské radnice v roce 2005. In P. Rak, *Comotovia 2005. Sborník příspěvků z konference věnované výročí 400 let vykoupení Chomutova z poddanství (1605–2005)*. Chomutov, 143–175.

- Pachner J. 2008. Chomutovské sklípkové klenby. In P. Rak, *Comotovia 2007. Sborník příspěvků z konference věnované výročí 550 let udělení znaku města Chomutova (1457–2007)*. Chomutov, 32–41.
- Palacký F. (ed.) 1842. *Archiv český čili staré písemné památky české i moravské, sebrané z archivů domácích i cizích 2*. Praha.
- Palacký F. (ed.) 1844. *Archiv český čili staré písemné památky české i moravské, sebrané z archivů domácích i cizích 3*. Praha.
- Palacký F. (ed.) 1862. *Archiv český čili staré písemné památky české i moravské, sebrané z archivů domácích i cizích 5*. Praha.
- Pospieszny K. 2004. Der preussisch-livländische „Konventhaustyp“ als eine Kloster – und Herrschaftsidee. *Castella Maris Baltici* 6, 153–158.
- Profous A. 1949. *Místní jména v Čechách 2*. Praha.
- Profous A. 1951. *Místní jména v Čechách 3*. Praha.
- Rada O. and Radová M. 1998. *Kniha o sklípkových klenbách*. Praha.
- Rak P. 2002. *Chomutov 1252–2002*. Chomutov.
- Rak P. 2008. Čtyři poznámky ke genezi znaku města Chomutova – Vier Bemerkungen zur Entstehung des Wappens der Stadt Chomutov/Komotau. In P. Rak, *Comotovia 2007. Sborník příspěvků z konference věnované výročí 550 let udělení znaku města Chomutova (1457–2007)*. Chomutov, 5–30.
- Rak P. and Pachner J. 2005. *Chomutovská uličnice. Stavebně-územní proměny a vývoj názvů ulic v Chomutově, Horní Vsi a Spořicích*. Chomutov.
- Růžek V. 1984. Chomutovské brány. *Příroda-Památky-Život. Oblastní muzeum v Chomutově* 4(1984), 110–113.
- Sbírka fotografií a negativů. *Sbírka fotografií a negativů C 475*. Unpublished typescript stored in Státní okresní archiv Chomutov se sídlem v Kadani.
- Sedláček A. (ed.) 1914. *Zbytky register králův římských a českých z let 1361–1488*. Praha.
- Sedláček A. 1923. *Hrady, zámky a tvrze Království českého 14*. Praha.
- Schellberger L. 1931. *Die Kunstdenkmäler. Heimatkunde des Bezirkes Komotau 2(6)*. Komotau.
- Siegl K. 1910. Aus dem Briefwechsel zwischen Komotau und Eger, besonders über den Brand zu Komotau im Jahre 1598. *Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen* 49, 65–70.
- Sypek A. and Sypek R. 2008a. *Zamki i obiekty warowne Warmii i Mazur*. Warszawa.
- Sypek A. and Sypek R. 2008b. *Zamki i obiekty warowne od Malborka do Torunia*. Warszawa.
- Šebánek J. and Dušková S.(eds.). 1962. *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae 4(1)*. Praha.
- Šebánek J. and Dušková S.(eds.). 1974. *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae 5(1)*. Praha.
- Šimák J. V. 1938. Středověká kolonisace v zemích českých. *České dějiny I.5*. Praha.
- Šimůnek R. (ed.). 2007. *Historický atlas měst České republiky. Svazek č. 16 – Chomutov*. Praha.
- Štorek, V. 2003. Páni z Weitmile – Die Herren von Weitmile. *Ústecký sborník historický 2003/1. Gotické umění a jeho historické souvislosti 2*, 229–244.

- Tresp U. 2006. Jan Calta z Kamenné hory (Pozdněstředověký válečnický podnikatel jako pán Chomutova). In P. Rak, *Comotovia 2005. Sborník příspěvků z konference věnované výročí 400 let vykoupení Chomutova z poddanství (1605–2005)*. Chomutov, 27–36.
- Turnbull S. 2008. *Hrady řádu německých rytířů. Cihlové hrady v Prusku 1230–1466*. Praha.
- Valeš V. 2002. *Historie jezuitského areálu v Chomutově*. Chomutov.
- Velínský T. 1998. *Trans montes, ad fontes!* Most.
- Voigt J. 1862. Geschichte der Ballei des Deutschn Ordens in Böhmen. *Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Classe* 12, 87–146.
- Weizsäcker W. 1935. Rechtsgeschichte von Stadt und Bezirk Komotau bis 1605. *Heimatkunde des Bezirkes Komotau* 4(3). Komotau.
- Wenisch 1924–30 (ed.). *Kartáčový otisk nejstarší chomutovské městské knihy* l. 1469–1583. Unpublished typescript stored at Státní okresní archiv Chomutov se sídlem v Kadani.
- Wissuva R. 1998. Die Entwicklung eines Verkehrsnetzes in Sachsen unter besonderer Berücksichtigung der Pässe des Erzgebirges und des Vogtlandes. *Archaeologica Historica* 23, 89–95.
- Zaniewski P. 2005. *Szlakami zamków krzyżackich*. Warszawa.
- Zeune J. 1996. *Burgen. Symbole der Macht. Ein neues Bild der mittelalterlichen Burg*. Regensburg.
- Zeune J. 2009. Die Residenz als Wehrbau. Fortifikatorische Aspekte der Residenzen anhand ausgewählter bayerischer Beispiele. In J. Zeune (ed.), *Von der Burg zur Residenz*. 129–141.

Milan Sýkora

Przemiany miasta Chomutova, komendy, fortyfikacji oraz zamku w średniowieczu i na początku czasów nowożytnych

Wstęp

Miasto Chomutov położone jest w północno-zachodnich Czechach (obecnie Ústecký kraj, powiat Chomutov), w równinnej kotlinie pod Rudawami Czeskimi (czes. Krušné hory) (Ryc. 1). Wzdłuż południowo-zachodniej granicy historycznego centrum miasta przepływa rzeczka Chomutovka, zwana wcześniej Úzká (Ryc. 2: 1). Równoległe do niej, najpierw fosą, a następnie centralną częścią miasta przebiegał dawniej Mlýnský náhon – *pol.* Młynówka (Ryc. 2: 2). Do północnej części Chomutova przylegały także rozległe podmokłe obszary. Miasto i rynek są orientowane wzdłuż osi NW-SE (Ryc. 2: 3), którą kopiuje także główny ciąg komunikacyjny prowadzący z Pragi do Saksonii. Wokół miasta rozłożonych jest kilka przedmieść – Horní – *pol.* Górne (zwane również Opilá čtvrť – *pol.* Pijana dzielnica, obr. 2: 4), Dlouhá ulice – *pol.* ulica Długa (Ryc. 2: 5), Dolní – *pol.* Dolne (Ryc. 2: 6), Hřbitovní – *pol.* Cmentarne (Ryc. 2: 7) oraz Vinná ulice – *pol.* ulica Winna (Ryc. 2: 8). Na przełomie dziejów Chomutov prezentował się najpierw jako osada targowa, w XIV w. dokonał powolnej przemiany w miasto feudalne, aby dopiero w 1605 roku stać się pełnowartościowym miastem królewskim. Celem tego artykułu będzie próba oceny rozwoju średniowiecznego Chomutova przy wykorzystaniu specyficznych metod naukowych z zakresu historii, historii architektury oraz archeologii.

Początki Chomutova

Pierwsza pisemna wzmianka o Chomutovie pochodzi z najstarszej kroniki miejskiej nieznanego autora (wydanie opublikował Görner 1885, 246–364; bliższe informacje o kronice Kúrka 1968, 77), w której wspomniano, że był on założony w 1080 r. Wiarygodność takiej informacji podważa nie tylko absencja jakichkolwiek innych wzmianek o podobnej chronologii, ale również fakt, że kronika została spisana dopiero na samym końcu XVI wieku. Dotychczas również na obszarze Chomutova nie udało się potwierdzić wyraźnych śladów osadnictwa wcześniejszego niż XIII w., chociaż z dużym prawdopodobieństwem można oczekiwać w tym miejscu obecności siedzib ludzkich już w wieku XII.

Według niektórych teorii o starszej metryce miasta miałyby świadczyć również sama jego nazwa. Była ona bowiem niekiedy tłumaczona rodzajem

pobieranej opłaty celnej – chomútného – *pol.* chomątnego (pobierano ją za towar przewożony końmi – czyli „pod chomątem”), potwierdzającym obecność punktu celnego w miejscu Chomutova (Balášová, Kalhous 2004,1). W przeciwieństwie do tej tezy A. Profous wywodzi nazwę miejsca od imienia własnego Chomút czy Chomout w znaczeniu Chomoutův dvůr – *pol.* dwór Chomuta (Profous 1949,34).

Obecność ważnego szlaku komunikacyjnego z Czech do Saksonii wiodącego przez Chomutov faktycznie rejestrujemy już w XII w. W 1143 roku wzmiankowana jest droga przez Rems do Czech. W połowie XII stulecia odnotowano informację wspominającą „*antiquam semitam Bohemorum*”, która wiodła przez zanikły dziś już Nidberg obok miasta Marienberg położonego w Rudawach Czeskich (Wissuva 1998, 90). Dzięki analizie przebiegu zachowanych do czasów dzisiejszych dróg historycznych (tzw. głęboznic) oraz obecności współczesnych znalezisk archeologicznych zostały zrekonstruowane dwie trasy tego szlaku, obie wiodą do Chomutova (Černá, Velímský 1993, 360).

Pierwsza pewna pisemna wzmianka o mieście pochodzi dopiero z dnia 29 marca 1252 r., kiedy Fridrich z Chomutova, syn Naczeratów („...*Fridericus de Chomutov, filius Nacherati...*”) darował miasteczko Chomutov z jego przyległościami („...*opidum nostrum de Chomutov cum pertinentiis suis...*”, w innym miejscu „...*opidum et has villas...*”) zakonowi krzyżackiemu („... *domui ac fratribus hospitalis sancte Marie Tevtonicorum Jerosolimitani...*”, Šebánek, Dušková 1962, 412–413, tłumaczenie dokumentu Balášová, Kalhous 2004, 5). Akt został spisany w Pradze, przypuszczalnie przy okazji posiedzenia sądu ziemskiego, a biorąc pod uwagę użytą formułę podyktowany został przez jakichś braci zakonnych (Jan 2003, 6–7). Do samego aktu darowizny doszło zatem nieco wcześniej, w jakim dokładnie czasie tego jednak nie wiemy. W dalszej części dokumentu zapisano, że zakon może dowolnie zarządzać majątkiem przed oraz po śmierci Fridricha („...*ante mortem et post mortem...*”), jak również, że nie sprzeda posiadłości nikomu innemu niż jemu lub jego rodzicom. Następnie rycerze niemieccy zobowiązali się, że nadal będą służyć („...*ministrare...*”) Fridrichowi i jego dwóm czy trzem sługom, gdy ten zdecydowałby się przyjść do nich.

Kim był ów Fridrich, noszący przydomek z Chomutowa? W źródłach pisanych poza wspomnianym dokumentem z 1252 roku, spotykamy się z nim tylko raz. W dniu 6 lutego 1233 roku zostały wydane w Pradze cztery dokumenty donacyjne dla klasztoru w Teplej (Friedrich 1942, 28–29; Friedrich 1942, 29–31; Friedrich 1942, 31–32; Friedrich 1942, 32–33), w których Fridrich występuje jako świadek. Z obecności w grupie świadków dokumentów z lat 1233 i 1252 wnioskowano o jego przynależności do rodu Vitkovcůw (Šimák 1938, 618; Jan 2003, 7; Velímský 1998, 99). W rzeczywistości jednak nie można o żadnym takim pokrewieństwie nawet przypuszczać, wręcz przeciwnie wydaje się bardziej prawdopodobne, że do żadnego ze znaczących ówczesnych rodów szlacheckich nie należał. Fridrich dostał Chomutov razem z innymi nieznanymi wsiami przypuszczalnie od swojego ojca Naczerata. W Chomu-

to wie już wtedy, być może także wcześniej, egzystowała siedziba właściciela, która występuje w przydomku Fridricha właśnie w 1252 r. Tradycyjnie uważa się, że była zlokalizowana w okolicach kościoła św. Katarzyny (Ryc. 2: 9), którego najstarsza część została zbudowana w stylu romańskim. Do niedawna jednak nie udało się odkryć żadnych jej pozostałości.

Chomutów i komtura zakonna w świetle źródeł pisanych

W 1252 roku Fridrich podarował Chomutów krzyżakom, którzy już w tym czasie pozyskali znaczne majątki zarówno w Czechach, jak i na Morawach. Od lat trzydziestych XIII w. czesko-morawski baliwat podlegał bezpośrednio mistrzowi krajowemu Prus, a w 1323 r., kiedy wielki mistrz osiedlił się w Marienburgu, obecnym Malborku (siedziba wielkiego mistrza od r. 1309), już temu najwyższemu przedstawicielowi zakonu. Rycerzy zakonnych popierała także dynastia Przemyślidów, a zwłaszcza Przemysław Otokar II. Ten władca wybrał się nawet na przełomie lat 1254–55 na wyprawę krzyżową do Prus i Sumbii, w czasie której zbudował gród Královec (Königsberg, Królewiec, obecnie Kaliningrad; literaturę podsumowuje Jan 2003, 8). W ramach czesko-morawskiego baliwatu, w wyjątkowy dosyć sposób, obdarzył on zakon dokumentem spisany w Żatcu 1 lutego 1261 roku, w którym nadał braciom zakonnym immunitet sądowy na całe królestwo i przekazał na rycerzy prawa sądownicze w Chomutowie i Miletinie. Dodatkowo potwierdził im stan posiadania Chomutowa („...*Chomontowe...*”) oraz Miletina, przy czym obie miejscowości są w nim przedstawione jako osady targowe („...*villarum suarum forensium...*”, Šebánek, Dušková 1962, 399–400).

Przez całą 2. połowę XIII w. i 1. połowę XIV stulecia rycerze zakonnicy, przy pomocy zwolenników wywodzących się z miejscowej szlachty, powiększali swe majątki wokół Chomutowa, gdzie na koniec udało im się stworzyć stosunkowo jednolite *dominium* z centrami w Chomutowie i Błatnie. Znaczenie Chomutowa podkreślał także regularny cotygodniowy targ, który pierwotnie odbywał się w poniedziałki. Dnia 9 marca 1321 r. król Jan Luksemburski przychylił się do prośby mieszczan z Mostu i „*de bona voluntate commendatoris et Cruciferorum ibidem in Comatow*”, aby chomutowski poniedziałkowy targ przenieść na wtorek, tak by nie kolidował z targiem w Moście (Emler 1890, 278–279; Čelakovský 1895, 194–195). Interesujące jest, że identyczna informacja pochodzi już z czasów przed rokiem 1291, jednak znamy ją tylko z krótkiej wzmianki. Król Wacław II ustanawia w niej na prośbę wójta, ławników i miasta Mostu oraz za zgodą chomutowskiego komtura („...*commendatoris de Commetaw...*”), aby cotygodniowy targ w Chomutowie („...*forum in Commotaw...*”) nie odbywał się już w poniedziałek, kiedy ma miejsce targ w Moście, ale we wtorek (Čelakovský 1895, 120–121). Znaczenie Chomutowa podkreśla również wizyta króla Jana, który 28 lipca 1335 r. wydał tutaj („... *in Chomutow...*”) dokument dla miasta Ústí nad Labem (Čelakovský 1895, 291–293). Do owego czasu miejsce to jest określane jako *oppidum* albo *villa forensis*. Jedyne cztery dni później, 1 sierpnia 1335 r. władca ten wydał

w Pradze dokument dla Chomutova, w którym tym razem użyto terminu miasto („...*civitas Chomutow...*”, Emler 1892, 71). W dokumencie, w którym zwrócono się nie tylko do komtura i rycerzy, ale także do mieszczan Chomutova, ustanawia, że wszyscy odwiedzający miejscowy targ mają być od Přísečnice po Louny zwolnieni ze wszystkich myt i opłat, jak również, że ani mieszczenie ani bracia zakonni nie mają prawa w żaden sposób naprzykrzać się mieszkańcom Kadania i Žatca. W tym miejscu rodzi się pytanie, czy rozwój Chomutova nie łączy się przypadkiem z polityką finansową króla Jana w stosunku do instytucji kościelnych, bowiem w czasach jego następcy Karola IV sytuacja pod tym względem uległa radykalnej zmianie. W dokumencie z 27 listopada 1366 r. Chomutov jest wspomniany znowu jako *oppidum* („... *per oppida... Cometaw...*”), dodatkowo także cesarz zarządził, aby kupcy podróżowali z Chebu do Pragi tylko przez Loket, Ostrov, Kadaň, Žatec, Louny i Slaný, w żadnym razie zaś nie przez miasteczka Žlutice, Chomutov, Libochovice oraz Budyni (Čelakovský 1895, 615–616).

Chociaż przez to rozporządzenie, w porównaniu z wcześniejszą sytuacją miejscowość niewątpliwie ucierpiała, to jednak nie spowodowało ono zatrzymania dążeń Chomutova do przekształcenia w miasto feudalne. Umacniający się potencjał ekonomiczny tamtejszych mieszczan potwierdza zakup majątku od panów z Alamsdorfu. Można się jednak zastanawiać, czy za tym wydarzeniem nie skrywa się coś innego. Relacje pomiędzy rycerzami zakonnymi i rodem z Alamsdorfu były bowiem bardzo napięte. Dla zakonu pobliskie majątki tej szlacheckiej rodziny były dosłownie cierniem w oku i przez całą 2. połowę XIV w. wyraźnie dążył on do pozbycia się swoich sąsiadów, co ostatecznie zakończyło się sukcesem. Zatem mieszczenie chomutovscy przy tej transakcji mogli być jedynie podstawionymi figurkami, z którymi Alamsdorffowie mogli się łatwiej porozumieć niż z krzyżakami (bliżej o relacjach między zakonnikami a Alamsdorffami Kůrka 1968, 84–85).

Wyjątkowy przywilej zyskał wójt miasta Mertil dnia 11 sierpnia 1376 r., gdy komtur krajowy Albrecht st. z Dubej oraz komtur chomutowski Mikuláš przyznali mu uprawnienia sądowe, przekazali dziedziczość urzędu oraz darowali jedną trzecią kar sądowych (Haas 1954, 160–162; z dokumentu wiemy, że podobne prawa już wcześniej uzyskał wójt Hans Pruze od komtura krajowego Beringera; obydwaj są najstarszymi wzmiankowanymi wójtami miasta). Około r. 1380 król Wacław IV pozwolił na prośbę komtura krajowego, aby szlak handlowy z Czech do Saksonii wiodł przez Chomutov, Křimov i Pohraniční. Należy dodać, że w czasach sporów z zakonem, które nadeszły dosyć szybko, aby zaszkodzić krzyżakom król ten przywilej odwołał. W dokumencie z 23 lipca 1382 r., w którym Aleš, Arnošt oraz Hanuš z Okořina sprzedają wieś Maněvice, jest wspomiana rada miejska, rajcy i mistrzowie szpitalni.

Zasadniczego przywileju wszakże Chomutov doczekał się 28 października 1396 r. od komtura krajowego Albrechta ml. z Dubej, na który to dostał specjalne pozwolenie wielkiego mistrza zakonu. W dokumencie udzielił mieszczanom Chomutova („*unser lieben getruwen burgere und undirsessen czu Cometow*”, Haas 1954, 232–233) prawa do pieczęci, spuści-

zny po zmarłych oraz wolnego handlu solą. Zaraz w roku następnym, dnia 22 sierpnia 1397 r., komtur krajowy Albrecht, chomutovski komtur Klaus i cała tamtejsza komenda przyznali mieszczanom dalszy przywilej (Haas 1954, 235–236). Zezwalali wówczas mieszczanom w czasie klęsk czy wojny wywozić zwierzęta domowe do lasu, ale musiały być one ogrodzone i okopane. W dalszej kolejności pozwalali miastu wybudować na rynku ratusz (nr domu 4; Ryc. 2: 19) oraz skład soli. Do tego ustanowili, aby w posiedzeniach rady zawsze brał udział chomutovski komtur lub jego zastępca zwany hauskomtur oraz by rada miała odbywać się w miejscu, które wskazał komtur. Radzie miejskiej pozostawiono pobieranie kar (grzywny), które musiały być jednak wykorzystane dla dobra miasta. Jednocześnie pozwolono mieszczanom na pobieranie opłat za ważenie towarów na urzędowej wadze miejskiej (czynsz z ważnicy), przy czym zyski miały przyspaść miastu. Oba te przywileje oznaczały właściwe przejście z osady miejskiej w miasto feudalne, którego wyraźnym symbolem były także mury obronne. Do 1400 roku odnosi się także wzmianka o ławnikach Mikulášu Greupel i Hanušu Hauschild (Borový 1878, 208).

Upadek państwa zakonnego

Za panowania króla Wacława IV relacje między władcą a zakonem wyraźnie się zaogniły (wydarzenia nakreśla Voigt 1862, 102–123; Sedláček 1923, 318). Król był rozgoryczony zachowaniem zakonu wobec miasta, które wprawdzie zyskało rozległe miejskie przywileje, ale w praktyce pozostało zależne od dobrej woli komturów. Sytuację komplikował także mistrz krajowy Albrecht z Dubej swoimi wojennymi wyprawami przeciwko margrabiom Miśni oraz landgrabiom Turynгии. Ostatecznie spór musiał być załagodzony przez samego wielkiego mistrza, który w 1402 r. odwołał Albrechta do Prus. Dodatkowo nasilały się gospodarcze i finansowe problemy zakonu, na który w 1398 r. król Wacław nałożył specjalny podatek. Krzyżacy jednak nie byli w stanie go zapłacić. W tej sytuacji król czuł się uprawniony by w rekompensatę sięgnąć po majątek zakonu i stać się jego właścicielem. Komtur krajowy Oldřich z Ústí, który jako odpowiedź na żądania Wacława nakazał wzmocnić obwarowania miasta i komendy, starał się o umorzenie długu, ale nawet jego skuteczna polityka gospodarcza nie odwróciła niekorzystnej sytuacji. Definitywny koniec rozwoju zakonu spowodowała klęska pod Grunwaldem w 1410 r., w której krzyżacy zostali pokonani przez polsko-litewskie wojska Władysława Jagiełły. Rycerze niemieccy nie byli w stanie spłacić długu Wacławowi IV, który w zamian w roku 1411 zajął wszystkie najważniejsze komendy i oddał je swoim dworzanom. Dnia 21 września 1411 r. Oldřich z Ústí przekazał królowi Chomutov, który to zaraz przejął – już jako burgrabia – królewski rusznikarz Štěpán z Koberzheim (Sedláček 1923, 318). W roku następnym otrzymał on także Blatno (Jan 2003, 14). Dopiero w 1414 r. król Wacław dał w zastaw Chomutov Půtovi z Illburka, ale

na krótko, ponieważ już dwa lata później miasto ponownie wróciło do rąk władcy (Sedláček 1923, 318).

Chomutov za czasów wojen husyckich

Kiedy rozpoczęły się wojny husyckie północno-zachodnie Czechy były w większości katolickie i pozostawały poza obszarem najcięższych walk. Od 1420 roku Chomutov należał do znaczącego przeciwnika reformacji Wilhelma z Hazmburka (Palacký 1842, 192). Dopiero na początku 1421 r. miała miejsce wielka ofensywa praskich i taborskich wojsk pod dowództwem Jana Žižki, które oblegały Chomutov w dniu 15 marca (Lůžek 1959, 22–23). Miasto poddało się już następnego dnia, a jego obywatele stracono dla przestrogi. Długo jednak w tym miejscu Kalisznicy nie utrzymali się – już w październiku 1421 roku uciekli do Žatca przed wojskami drugiej wyprawy krzyżowej, przedtem wszak burząc mury obronne i paląc domy. Następnie miasto obsadził margrabia Miśni Wilhelm i do końca wojen już żadne dramatyczne wydarzenia Chomutova nie dotknęły.

Chomutov po wojnach husyckich

Dnia 24 listopada 1436 roku Zygmund Luksemburski dał w zastaw Chomutov Jakoubkovi z Vřesovic (Palacký 1842, 452–453). W 1439 roku jako właściciel miasta jest już wzmiankowany syn Jakoubka Jan (Palacký 1844, 523). Jednakże Jakoubek jakieś prawa do miasta również zachował, ponieważ 20 czerwca 1441 r. właśnie na jego prośbę królowa Alžběta dała miastu Chomutov prawo odbywania targów w niedzielę Jubilate (trzecia po Wielkanocy) oraz kilka dni przed i po niej (Čelakovský *et al.* 1948, 226–227). Wydaje się, że targ nie zakorzenił się na dłużej w miejscowej tradycji, nie jest nawet wymieniany w późniejszych przywilejach (Rak 2002, 16). Po raz ostatni jako właściciel miasta Jan jest wymieniany 27 kwietnia 1452 r. (Palacký 1842, 310), kiedy był jednym z wyborców Jiřígo z Poděbrad na urząd starosty generalnego (gubernatora).

Do 1454 r. król Ladislav Pohrobek potwierdził zastaw Chomutova Mikulášowi z Lobkovic (Sedláček 1914, nr 1689/4, 235) oraz w tym samym roku uznał również wszystkie prawa nadane przez poprzednich władców burmistrzowi, rajcom, a także całemu miastu (Palacký 1844, 282). Już rok później, dnia 13 stycznia 1455 r., król Ladislav podarował z prawem dziedziczenia Janowi Caltowi z Kamennej hory miasto Chomutov, zamek Blatno oraz dwór w Býčkovicach (Sedláček 1914, 236; Čelakovský *et al.* 1948, 323–326). Calta jednak musiał jeszcze w 1457 r. wykupić Chomutov oraz Blatno od Mikuláša z Lobkovic (Sedláček 1914, 238). W dniu 13 listopada 1457 r. miasto otrzymało od króla nowy herb oraz pieczęć, potwierdzenie prawa targu w poniedziałki, dwa nowe targi, a także kolejne przywileje (Královské listiny, inv. č. 2; odnośnie miejskiego herbu Rak 2008, 5–24). Sławny żołnierz Calta był

właścicielem włości aż do śmierci w roku 1465 (o jego postaci Tresp 2006, 27–35). Z uwagi na to, że nie miał żadnego męskiego potomka, Chomutov i Blatno przejęła jego córka Bonuše. Wkrótce potem wyszła ona za mąż za Beneša z Veitmilé, który już w 1468 roku jest wymieniany w odniesieniu do praw feudalnych (Sedláček 1923, 320)

Chomutov za czasów Veitmilów

Najwyższy podskarbi i burgrabia Karlštejnu Beneš z Veitmilé uzyskał od swej żony w roku 1483 wszystkie prawa do jej majątku (o nim Štorek 2003, 234–345). W dniu 14 maja 1488 r. dodatkowo uzyskał od zakonu krzyżackiego zrzeczenie się wszystkich praw do Chomutowa (Emler 1870, 428–429; Palacký 1862, 537–538). W 1475 r. na jego prośbę król Władysław Jagiellończyk potwierdził wszystkie prawa nadane miastu (Královské listiny, inv. č. 5). Beneš z Veitmilé zmarł w r. 1496, a dobra po nim odziedziczyli nie tylko jego synowie Jan, Michal, Kryštof oraz Šebestián, ale także ich kuzyni Ladislav i Zikmund. Wszyscy oprócz Zikmunda wydali w 1497 r. dokumenty dla obywateli miasta, w których udzielali im prawa do swobodnego dysponowania majątkiem, przy czym mogli je przekazać zarówno zainteresowanym z poza miasta, jak i w formie darowizny kościelnej. Ponadto majątek osoby zmarłej bezpotomnie miał przejść pod władanie miasta (Královské listiny, inv. č. 26). W latach 1514–29 miasto było podzielone na dwie lub trzy części, a dopiero później całe włości pozyskał Šebestián. Już przedtem, w roku 1525, całe miasto włącznie z zamkiem zniszczył pożar. W trakcie wojen szmalkaldzkich Veitmilé stał po stronie katolickiej, czyli u boku króla czeskiego Ferdynanda I i cesarza Rzeszy Karola V. Z tego względu w roku 1547 miasto zostało zajęte przez wojska protestantów i musiało się wykupić (Sedláček 1923, 320). W 1549 roku król Ferdynand potwierdził na prośbę Šebestiána wcześniejsze przywileje przyznane przez Władysława Jagiellończyka (Královské listiny, inv. č. 7). Po śmierci Šebestiána w 1549 r. majątek odziedziczył jego syn Jan oraz synowie jego brata Kříža. Właśnie za ich panowania rozwinęło się wydobywanie ałunu niedaleko miasta. Veitmilowie byli właścicielami majątku aż do r. 1560, kiedy go Jan sprzedał arcyksięciu Ferdynandowi Tyrolskiemu. W tych czasach większość obywateli miasta stanowili luteranie. Ich religijne poglądy podzielał również kolejny właściciel miasta, Bohuslav Felix Hasištejnský z Lobkovic (władzał miastem w latach 1571–1583; Bobková 2003, 23–30). Dopiero później, kiedy w roku 1588 pozyskał Chomutov Jiří Popel st. z Lobkovic atmosfera w mieście dramatycznie się zmieniła. Jiří należał do radykalnych katolików przeświadczonych o konieczności kontrreformacji. Z tego właśnie powodu zaprosił do miasta w r. 1589 Towarzystwo Jezusowe (Jezuitów). W następnym roku został wmurowany kamień węgielny pod budowę kościoła, kolegium i gimnazjum (Ryc. 2: 14–16), które w sposób znaczący wpłynęły na wygląd miasta, zmuszonego do przekazania nie tylko części obwarowań, ale także kilku miejskich domów. W 1594 roku miasto

zostało skonfiskowane Jiřimu za jego opór przeciwko cesarzowi Rudolfowi II i przeszło bezpośrednio pod władanie króla. Dnia 24 lipca 1598 r. całe miasto oraz przedmieścia zniszczył pożar, który dosięgnął także kościół, plebanię, szkołę, zamek, ratusz, wieże i bramy (Chrzová 2002, 4; Siegl 1910, 69). Szkody jednakże zostały naprawione (nawet dodatkowo został zbudowany nowy protestancki kościół św. Ducha). Kulminację rozwoju Chomutova stanowiło podniesienie jego pozycji z miasta feudalnego i zaliczenie do miast królewskich, dokonane przez cesarza Rudolfa w roku 1605.

Siedziba Fridricha z Chomutova

W trakcie badań archeologicznych na Žiřkově náměstí – *pol.* rynek Žiřki udało się zarejestrować krótki, prosty odcinek stosunkowo płytkiego rowu (Ryc. 3: 4). Z jego wypełniska pochodziła średniowieczna ceramika, którą można bliżej datować na czasy między końcem XII a 1 poł. XIII wieku. W rowie nie odkryto nic więcej, co odpowiadałoby tej chronologii, cały teren został w tym miejscu prawdopodobnie obniżony w późniejszym okresie. Rów ten musiał ogradać bliżej nieokreśloną powierzchnię (Ryc. 3: 1) na obszarze w pobliżu kościoła św. Katarzyny, uważanego za romański (Ryc. 3: 2). Możemy zatem sądzić, że była to fosa oddzielająca dwór Fridricha z Chomutova. Wyglądu jego siedziby wprawdzie nie znamy, ale biorąc pod uwagę analogie możemy się domyślać, że miała prawdopodobnie formę większego, lekko ufortyfikowanego dworu z wewnętrzną zabudową składającą się z mieszkalnych i gospodarczych budynków. Do zasiedlonego arealu należał także kościół romański św. Katarzyny, nie wiemy jednak, czy znajdował się bezpośrednio w obrębie strefy ograniczonej fosą, czy też był z nią połączony w jakiś inny sposób. W 1. poł. XIII w. rów został zasypany, a w jego wypełnisku ułożono kamienną podmurówkę, tworzącą część nowego ogrodzenia arealu. Czy ta przemiana obwarowań łączyła się jeszcze ze szlacheckimi właścicielami, czy też już z ich kolejnymi następcami, to nie jest w tym momencie jasne.

Pierwotne *oppidum* Chomutov było zlokalizowane w zachodniej części miasta w pobliżu kościoła Panny Marii (podobno pochodzenia romańskiego, jednak dowody na to twierdzenie nie istnieją; Macek 1987, 18, 182) lub w obrębie rynku Žiřki (Rak, Pachner 2005, 12). Dowody archeologiczne mające potwierdzać te tezy są dotychczas bardzo skąpe, z całego obszaru miasta pochodzi tylko jeden wczesnośredniowieczny fragment ceramiki, odkryty w trakcie zbiorów w wykopach, gdzieś w pobliżu ratusza (Balášová, Kalhous 2004, 2). Badania na rynku Žiřki przyniosły wprawdzie kolejne nieliczne dowody materialne z czasów przed rokiem 1252, ale wszystkie odkryte zostały na złożu wtórnym. Dotychczas nie został zarejestrowany ani jeden obiekt datowany na wczesne średniowiecze (nie licząc fosy wokół dworu). Możliwe, że cały teren był w młodszych epokach zniwelowany tak dokładnie, że w tym miejscu już nic starszego nie pozostało (w takim razie interesująca jest także prawie całkowita absencja późnośredniowiecznych obiektów), być może też

musimy poszukiwać najstarszego Chomutova gdzie indziej, prawdopodobnie w obrębie rynku (Ryc. 3: 3).

Zespół architektoniczny komendy (komturii) chomutovskiej

Komenda zakonna nawiązywała do siedziby Fridricha, przy czym bracia zakonni prawdopodobnie najpierw przejęli istniejące już budynki, aby je potem dostosować do swoich potrzeb. Jednak rozwój ich siedziby miał bardziej złożony przebieg i z pewnością nie był jednorazowy. Kilka faz budowlanych można rozróżnić w przypadku kościoła, a także przebadanych archeologicznie umocnień. Wyeksponowaną częścią komendy był kościół św. Katarzyny, wysunięty prezbiterium w kierunku rynku i wyraźnie nad nim dominujący (Ryc. 4: 15). Kościół nie jest dokładnie orientowany w kierunku wschodnim, ale południowo-wschodnim, identycznie jak oś rynku, wzdłuż której przebiegał szlak komunikacyjny (Gubíková 2007, 9; tam także podsumowanie literatury odnoszącej się do kościoła). Możliwe, że taka orientacja była spowodowana tym, że budowla sakralna podporządkowana została jakiejś starszej konstrukcji, związanej z zabudową wcześniejszego Chomutova. Pierwotnie kościół tworzyła nawa z wieżą nad zachodnią emporą, nawa poprzeczna i prostokątne prezbiterium (Ryc. 22: 1–2). Jediną częścią, do dzisiaj zachowaną w stanie nienaruszonym, jest transept, który w detalach przypomina już styl wczesnogotycki, cała budowla zaś jeszcze sprawia wrażenie romańskiej. Należy ją datować na lata 30.–40. XIII w., wydaje się, że już bez zastrzeżeń (Gubíková 2007, 28–29; Pachner 2003, 151; Pachner 2006, 150–151). W 70. lub 80. latach XIII w. powstało nowe, starszą budowlę przewyższające prezbiterium z płaskim stropem, uzupełnione do końca lat 90 dodatkowym sklepieniem (Gubíková 2007, 21, 28–39; J. Pachner datuje sklepienie na początek XIV w. – 2006, 151; ryc. 22: 3).

R. Gubíková w kwestii datowania zwróciła uwagę na znaczącą wzmiankę o poświęceniu kościoła w 1282 r., wtedy jeszcze bez sklepienia, ale już z nowym prezbiterium (2007, 6). Poza tym nie zostały w sposób zadowalający wyjaśnione stylistyczne powiązanie kościoła, chociaż niektórzy badacze brali pod uwagę analogie w saksońsko-turyńskim regionie i ich powiązania ze stylistyką francuskich katedr gotyckich (Kuthan 1994, 145–146; Pachner 2003, 238). Rzeczywiście możemy tutaj zaobserwować wyraźne podobieństwa w dziele tzw. mistrza z Naumburga, np. w chórze cysterskiego klasztoru Schulpforte (odnośnie kościoła Brachmann 2011, 663–676). Od strony zachodniej, prostopadle do kościoła przylegała duża budowla o wymiarach 43 x 16 m, która składała się z dwóch kondygnacji z małymi okienkami oraz z jednej dużej sali na najwyższym piętrze z wielkimi szpiczastymi oknami (Ryc. 4: 14; 22: 4). Budowla, która powstała gdzieś na końcu XIII stulecia, nie posiadała wówczas sklepienia i przypuszczalnie była podzielona na trzy części (Pachner 1995, 99; Pachner 2004, 239; Pachner 2006, 152–153). Być może średniowieczny rodowód posiada narożne pomieszczenie suterenu w pół-

nocno-wschodnim skrzydle (Ryc. 4: 11; 22: 5), według niektórych badaczy „w zarysie budzące wrażenie fundamentów wieży” (Pachner 2006, 153). Na południe od kościoła, w parterowej części renesansowego domu jest do dziś zachowana zachodnia ściana, prawdopodobnie wieży, z silnie wzmocnionymi narożnikami z piaskowca (Pachner 2006, 154; Ryc. 4: 16; 22: 6). Datowanie tej, osiem metrów szerokiej, budowli na okres wczesnogotycki zostało określone przez J. Pachnera na podstawie cech muru (1999, 29). Budowla była interpretowana jako mały dom (komturów) wzmiankowany w źródłach, a nawet też jako siedziba Bedřicha z Chomutova (Pachner 1999, 29–30). Pomiedzy nią a kościołem są widoczne następne równoległe ściany, których interpretacja jest niejasna ze względu na liczne przebudowy (Pachner 2006, 154–155). Komenda była dotąd znana jedynie w takiej właśnie formie, nikt nie brał pod uwagę kolejnych budynków, chociaż na podstawie źródeł pisanych są więcej niż oczywiste.

Odnosząc się do źródeł z 1384 r. dowiadujemy się o „...*das gebewde an des lantkumpters haws an der basthuben und an dem grossen haws und an der kirchen...*” (Hemmerle 1967, 54). Ten wielki dom, dom komtura krajowego oraz kościół tworzyły samo centrum komendy. Do tego doliczyć należy następne wspólne pomieszczenia dla braci zakonnych, których w 1382 roku było nawet jedenastu (Hemmerle 1967, 45). Ich liczba prawdopodobnie w żaden wyraźny sposób nie ulegała zmianie (Jurošková 2004, 135). Cała komturia była ufortyfikowana, także ze względu na miasto. W 1403 r. pojawia się wzmianka o pracach nad fosą dookoła domu, które kosztowały 11 kop 30 groszy (Hemmerle 1967, 246). Według niektórych badaczy pozostałości fosy, w tym przypadku nawet wypełnionej wodą, widać też na obrazie z końca XVII w. przedstawiającym zdobycie Chomutova przez husytów w r. 1421 (Šimůnek 2007, IV). Fosa jest tu widoczna częściowo na dzisiejszej ulicy Táboritskiej, na rynku zaś już jej nie zauważamy. Do gospodarczych obiektów dworu, według źródeł pisanych, należały: łaźnia, kuchnia, browar, słodownia, piwnice, stajnie, chlewy, karmniki-żłoby, spichlerze, stodoły i szopy (Jurošková 2004, 136, 138).

Problem stanowi lokalizacja dworu. Pod tym względem najbardziej interesujący jest obszar na północny zachód od komendy w obrębie rynku Žižki i pomiędzy ulicami Táboritską, Farskiego i Jakoubka ze Stříbra (Ryc. 2: 20; 4: 10). Cały ten teren według źródeł pisanych był na nowo wymierzony i zabudowany na początku XVI w. W trakcie badań archeologicznych na rynku Žižki w sondażu nr 5 uchwycono umocnienie południowo-zachodniego narożnika (szczegółowo Nová *et al.* 2010, 7–9). Zostało ono wybudowane gdzieś pomiędzy 1250 a 1350 rokiem w postaci głównych murów obronnych i niższego przedmurza (Ryc. 6). Na przełomie XIV i XV w. do zaokrąglonego narożnika została dobudowana czworokątna wieża, wystająca z głównego muru, jak również z muru zewnętrznego (Ryc. 4: 12; 7). Bardzo interesująca jest w tym przypadku szerokość międzymurza, której maksymalna wartość wynosi 3 m. Z reguły bowiem międzymurza miejskich fortyfikacji bywały dużo szersze, przypadek chomutowski jest zatem nietypowy. Jeśli przypuścimy, że

ta fortyfikacja nie umacniała miasta, ale komturę, wówczas także informacja o nowym wymierzeniu i przebudowie areálu na początku XVI w. miałyby logiczne potwierdzenie. Obszar bowiem był pierwotnie majątkiem władcy feudalnego, a dopiero w XVI w. przeszedł w ręce mieszczan (Rak, Pachner 2005, 22–23). Bezpośrednim impulsem do przebudowy był pożar w 1525 r., który mógł zniszczyć pozostałą część komturii, nieprzewidywaną już do adaptacji na nową siedzibę miejscowego szlachcica. Właściciele miasta Beneš i Šebestián z Veitmile zapewne wykorzystali jedynie centralną część zakonnego areálu z wielkim domem, kościołem św. Katarzyny i innymi budynkami, które monumentalnie przebudowali (Ryc. 2: 9 i 10). Przypuszczalnie bowiem cała powierzchnia siedziby zakonu była dla nowych właścicieli zbyt rozległa. Z odmienną sytuacją mieliśmy do czynienia w czasach krzyżackich. Liczni zakonnicy, urzędnicy i służący, gospodarcze wymagania wielkiego majątku, to wszystko wiązało się z funkcjonowaniem na dużej przestrzeni. Do tego dodatkowo doliczyć należy specyfikę siedzib zakonnych, w których były obecne zarówno elementy świeckie, jak i sakralne. Komturie swoją specyficzną formą sytuują się pomiędzy dwoma kategoriami architektonicznymi: obiektem obronnym a klasztorem. Jeśli przyjrzymy się zachowanym lub znanym budowlom krzyżackim, odnajdziemy ich wspólne szczególne cechy.

Niezwykle okazałą formę zyskały siedziby krzyżaków w dawnych Prusach i w Liwonii (o zamkach zakonnych: Antoni 1993; Böhme 1999, 275–281; Jackiewicz-Garniec – Garniec 2009; Sypek – Sypek 2008a; Sypek – Sypek 2008b; Turnbull 2008; Zaniewski 2005). Historyk sztuki Karl-Heinz Clasen, ze względu na ich charakterystyczne cechy, oznaczył je typologicznym terminem „Konventhaustyp” (Clasen 1927, 158–164; Pospieszny 2004, 153–158). Chodzi tu o czteroskrzydłowe budowle, ułożone wokół dziedzińca z arkadowymi krużgankami (analogia klasztornej drogi krzyżowej, tutaj także z funkcją komunikacyjną), które skupiały w sobie sakralną i świecką funkcję (klasztor – zamek obronny). Źródła inspiracji zamków zakonnych są najbardziej dyskutowaną, a mimo to dotychczas niewyjaśnioną w sposób zadowalający kwestią europejskiej kastelologii (podsumowanie Durdík 1998, 154–155).

Wydaje się, że również komturia chomutovska była rozdzielona na dwie odrębne części. W centralnej toczył się zakonny żywot z całą swoją sakralną specyfiką (Ryc. 4: 9). Na podstawie różnych analogii musimy w tym miejscu brać pod uwagę pomieszczenia wspólne dla wszystkich braci. Druga część przeważnie pełniła funkcje gospodarcze (Ryc. 4: 10). Możemy zapytać, jakie budynki gospodarcze w tej części komturii znajdowały się. Bardzo prawdopodobne wydaje się, że do funkcjonowania były niezbędne takie obiekty jak: kuchnia, kuźnia, stajnia i różne inne pomieszczenia pełniące rolę magazynów. Obecność zwierząt gospodarczych, ze względu na ich dużą liczbę, mniej lub bardziej można wykluczyć, jednak wyłączając z tego konie i źrebęta.

Prawdopodobnie w czasie wojen husyckich, możliwe też, że i w czasie wydarzeń z 1421 r., doszło do zburzenia narożnej wieży odkrytej w trakcie badań archeologicznych na rynku Žižki. Przyczyną tego mógł być zarówno

przypadkowy pożar, którego ślady zostały zarejestrowane, jak też zamierzone uszkodzenie w trakcie działań wojennych. Jakiś czas potem, najpóźniej wszakże do połowy XV w., wieża została odbudowana, ale już w zmienionym zarysie (Ryc. 8). Tylną stronę wieży zamknęła ukośna ściana. Na południowej stronie pozostały zachowane oba mury obronne, na północnej zaś jedynie przedmurze, mur główny w tym miejscu został usunięty. Widocznie już nie brano go pod uwagę, a naprawa była jedynie prowizoryczna, spowodowana pewnie niepokojem okresu wojen husyckich.

Rozplanowanie przestrzenne miasta a fortyfikacja

Prawdopodobnie w związku z budową komendy miały miejsce pomiary areалу Chomutova, przy czym odstępy czasowe pomiędzy poszczególnymi aktywnościami budowlanymi nie są znane (biorąc pod uwagę powiązanie kościoła św. Katarzyny i rynku przypuszczalnie nie były zbyt duże, Rak, Pachner 2005, 15). Najpóźniej zatem do wymierzenia parceli i sieci ulic musiało dojść około połowy XIV w., według źródeł pisanych rozplanowanie miasta było już wówczas ustabilizowane (Rak i Pachner przedstawiają jako czas powstania koniec XIII do początku XIV w., 2005, 16). Północno-zachodnią część miasta zajmowała komenda, na południowy wschód od niej rozciągał się rynek (Ryc. 4: 6), przez który przechodził ciąg komunikacyjny, prowadzący z północnego zachodu na południowy. Na północny wschód od komendy powstał w 1 połowie XIV w. kościół farny Wniebowzięcia Panny Marii (*tam*; Ryc. 4: 7), plebania – po raz pierwszy wymieniana w r. 1352 (Pachner 2003, 151; Ryc. 4: 17) oraz szkoła miejska.

Kiedy powstały umocnienia miasta tego dokładnie nie wiemy. Według J. Pachnera i P. Raka miało to miejsce w XIV w. (2005, 17). K. Kuča sądzi, że fortyfikacja była początkowo lżejsza, natomiast mury zostały zbudowane aż około połowy XIV w. Podobno bowiem w latach 1403–04 komtur krajowy Oldřich z Ústí na nowo umocnił Chomutov podwójnym pasem murów z półokrągłymi basztami oraz czterema bramami, uzupełnionymi szeroką fosą (Kuča 1997, 438).

Co tak naprawdę wiemy o fortyfikacji? W 1404 r. wspomina się prace nad fosą dookoła miasta, które kosztowały 45 kop groszy (Hemmerle 1967, 80). Dzięki kronice Vavřince z Březovej wiemy, że kiedy w roku 1421 pod Chomutov nadciągnęli husyci, miasto było otoczone fosą i murami obronnymi („...*fossata et muros...*”, Emler *et al.* 1983, 476). Na ich budowę i utrzymanie musieli dokładać się także sami mieszkańcy. Niestety nie wiemy jak wyglądały umocnienia w ich najstarszej fazie funkcjonowania – czy były tylko mury główne, czy także międzymurze. Na panoramie F. B. Wernera z połowy XVIII w. przedstawiającej Chomutov, od południowego wschodu widoczne są mury z blankami, przetykane wieżami różnej wysokości (Sbírka fotografií a negativů, C 475; Šimůnek 2007, ryc. 26; Ryc. 9). Można przypuszczać, że przedstawienie to odpowiada rzeczywistości. Międzymurze na

obszarze wzdłuż Chomutovki przy ulicy Riegerovej jest dobrze widoczne na starszych wyobrażeniach, gdzie zachowało się jeszcze do znacznej wysokości i zakończone było ceglana nadbudówką (Bret *et al.* 1992, ryc. 29 i 30; Ryc. 10). Ta nadbudówka być może jest efektem młodszych prac budowlanych, ale co do starszego pochodzeniu dolnej części murów nie mamy wątpliwości. Fragment miedzymurza przy kolegium jezuickim jest dobrze widoczny na obrazie o nieznannej chronologii Jiřího Popela z Lobkovic (kolekcja obrazów OM Chomutov; Ryc. 11). Do murów, które na koronie mają widoczny daszek, a pod nim serię gęstych otworów strzelniczych w kształcie dziurek od klucza, wkomponowany jest budynek zarządcy kolegium z wystającym wykuszem latrynowym. Dziś już nie można ich bliżej przebadać, ponieważ bezpowrotnie zostały uszkodzone przez różne naprawy i przebudowy. Niemniej według źródeł pisanych oraz ikonograficznych pochodzi aż z przełomu XVI i XVII w. i jest związany z przebudową umocnień spowodowaną powstaniem kolegium jezuickiego oraz gimnazjum. Przed wojnami husyckimi należy liczyć się jedynie z obecnością głównych murów, przedmurze mogło być dostawione później, a ponadto na końcu XVI w. jeszcze przebudowane. Biorąc pod uwagę to, że w roku 1506 wspomiana jest jakaś nowa baszta („*der newen bassta*”, Wenisch 1924–30, 93), oraz że jedna z baszt jest do dziś zachowana właśnie w miedzymurzu (Ryc. 12; 20: 12), możemy sądzić, że powstało ono gdzieś przed tym oto rokiem. To by odpowiadało także ogólnym trendom budowania fortyfikacji, kiedy nowe elementy obrony wykorzystujące broń palną dołączane były nie do głównych murów, ale do przedmurza lub do wałów. Z kilku informacji z lat 1611, 1617, 1658–62 i 1699 wiemy o naprawach krytych galerii na wierzchołku prawdopodobnie przedmurza (Chrzová 2002, 4, 5, 10, 14), ale nie jest całkiem jasne, do którego konkretnie fragmentu źródła się odnoszą, ani kiedy te galerie powstały.

Wieże obronne są wprawdzie wspomniane dopiero później, ale możemy przypuszczać, że były tu już także wcześniej, mamy dosyć pewne informacje o wspomnianej już wieży w archeologicznie przebadanej części gospodarczej komendy. Do roku 1471 po raz pierwszy odnosi się wymieniana Risenthurm, czyli Duża wieża (Wenisch 1924–30, 10), która jednak zapewne nie ma powiązania z miejską wieżą na rynku, ta bowiem powstała aż po roku 1525 (Macek 1987, 18). W 1472 r. wspomina się „...*ein hawss...unter dem Sloerthurm...*” (Wenisch 1924–30, 17). W 1473 r. w księdze miejskiej przedstawione zostało kupno sadu naprzeciw Waclawa Konopki, który położony jest za cegielnią oraz małej wieży („...*hat gekaufft ein pawmgarthen widder Waczlaw Konoppken der gelegen ist hinter der tzigellhutzen – auch das thorlein, das do geth auss konooppkoss hoff in dem pawmgarthen...*”, Wenisch 1924–30, 20). Większą liczbę wież przedstawiają źródła ikonograficzne. Już wspomniany wcześniej obraz F. B. Wernera z połowy XVIII w., prezentujący Chomutov od południowego wschodu, ukazuje kilka wież o różnej wysokości. Dwie wieże zachowały się w południowym odcinku umocnień (Ryc. 4: 18 i 19; 13), kolejne dwie były prawdopodobnie umieszczone także w domach przy północnych odcinku murów (Ryc. 4: 20 i 21).

Przed wojnami husyckimi dostęp do miasta przypuszczalnie umożliwiała dwie bramy – Winna (Ryc. 4: 3; 20: 5) i Dolna (Ryc. 4: 4; 20: 6); Górna brama prowadziła do gospodarczej części komendy (Ryc. 4: 13), przez którą można było przejść także dalej do miasta. W ogóle najważniejsza była Dolna lub Praska brama, co poświadczał także jej wygląd. Tędy do miasta prowadziły drogi z Litoměřic, Žatca, Pragi, Spořic i Kadania. Przed tą bramą też w akcie fundacyjnym kolegium jezuickiego wspomniany jest kamienny most przez Chomutovkę. Brama miała formę wieży włączonej do głównych murów obronnych. W dolnej partii był umieszczony przejazd, portale po obu jego stronach były beczkowato wysklepione (zob. obraz z czasów przed zburzeniem w roku 1836; Ryc. 14). Po raz pierwszy brama została wspomniana w roku 1468 jako „*Hotterthor*” (Wenisch 1924–30, 2). Do niszczącego pożaru w 1598 r. był na wieży umieszczony zegar (Chrzová 2002, 4). Podobno na bramie nad przejazdem w niszy znajdował się także kirasjer (głowa w hełmie, w ludowych opowieściach rzekomo Žižka) oraz orzeł (Růžek 1984, 110–111). Z początku XVII w. egzystuje cała seria rachunków, które wymieniają małą izbę umieszczoną prawdopodobnie w którejś wyższej kondygnacji bramy lub przy niej (Chrzová 2002, 5–6). Według obrazu z czasów przed rokiem 1836 brama miała minimalnie trzy piętra – dolne kamienne z przejazdem, a nad nim kolejne dwa zapewne o konstrukcji muru pruskiego. W jednym pięttrze jest widoczne okno, prawdopodobnie małej izby, a w najwyższej kondygnacji zegar.

Od północno-zachodniej strony dostępu do miasta strzegła Winna czy Mostecká brama, przez którą wiodła droga do Mostu. Według Ludwiga Schellbergera miał być na tej właśnie bramie umieszczony herb miasta, wówczas wtórnie przeniesiony na bramę gospody „*Malzhaus*” we wsi Pohraniční (1931, 24, ryc. 20; Ryc. 15). Pośrodku płyty kamiennej znajdowała się plastyczna tarcza z herbem miasta i rokiem 1879, nad nim pas z datą 1578, na dole po lewej winne grona, głowa (Satyra, Bachusa?), kamień młyński Veitmilów oraz miecz. Kiedy data 1578 prawdopodobnie upamiętnia przebudowę bramy przez Bohuslava Felixa, wtórnie wyrzeźbiony rok 1879 na tarczy odnosi się do przeniesienia i ponownego wmurowania tablicy w Pohraniční. Po raz pierwszy Winna brama była wymieniana w roku 1468 (Wenisch 1924–30, 2). W 1598 r. brama spłonęła w czasie pożaru, który objął całe miasto. W 1616 r. wspomniany jest pokój w Winnej bramie oraz domek Winnej bramy (Chrzová 2002, 5).

Górna brama po raz pierwszy była wymieniana w księdze miejskiej w roku 1469 przy okazji zakupu domu obok niej („...*Waniek Laukass hat gekaufft ein hawß widder dy Barbara Kursnerin daß gelegen ist am Obern thor...*”, Wenisch 1924–30, 4). Niestety ani ta informacja, ani inne z późniejszych okresów nie pozwalają dokładnie zlokalizować bramy. W 1493 r. Hans Fichtelberger przekazał w spadku dom koło Górnej bramy w pobliżu potoku („...*peym Obern thor neben dem pach...*”, Wenisch 1924–30, 63). W r. 1516 był opisywany taki sam dom przy bramie na rogu („...*Item Michel Selig hat gekawfft ein hawß von Mathes Vichtelperger gelegen bey dem Obern thore am*

eck...”, Wenisch 1924–30, 107). Jak się wydaje na podstawie tych źródeł, brama miałyby być położona gdzieś w zachodnim rogu miasta, przy młynówce oraz Chomutovce (jeden z tych cieków wodnych byłby zatem potokiem z informacji z r. 1493; Ryc. 4: 13). Młynówka była wtedy prawdopodobnie poprowadzona fosą, identycznie jak to miało miejsce później w XVI w., co jest potwierdzone badaniami archeologicznymi. W tych miejscach, między miastem a Górnym przedmieściem (zwanym także Pijaną dzielnicą) znajdował się bród z mostem przez Chomutovkę, znany z zapisów z lat 1473–74 (1473: „...*gelegen fur der Obernn vorstadt an dem ecke kegen der bruck an der Swem ...*”, Wenisch 1924–30, 9; 1474: „...*in dem Trüngen firteill am ecke bey der Swem...*”, Wenisch 1924–30, 21). W roku 1565 ponadto mamy dalszą informację, bardzo ważną dla lokalizacji i datowania Górnej bramy. Wspomina się wówczas dom położony w mieście przy brodzie koło Starej bramy („...*inn der stadt bey der schwemme am Alten thor...*”, Wenisch 1924–30, 234). Przy tym Nowa brama wspomiana jest już w roku 1541 („...*Jocoff Kellerhennsl hat kaufft das hauß beim Neuen thor vonn Blasio Frolich ...*”, Wenisch 1924–30, 74). Do 1600 r. odnosi się wzmianka o kamiennym moście przed „Górną nową bramą”, postawionym z inicjatywy rady miejskiej (Rak – Pachner 2005, 19). W roku następnym mamy informację o sprzedaży pogorzelska na dzisiejszej ulicy Puchmajerowej (Neue Sorge), włącznie z częścią działki nad przejściem między domem Petra Greinenna a Nową bramą („...*uff der Neuen Sorge zu sampt dem raum uber dem durchgang zwischen Peter Greinenn und dem Neuen Thor gelegen...*”, według Rak, Pachner 2005, 19). Podsumowując wszystkie te informacje, możemy zatem konstatować, że przy brodzie przez Chomutovkę, w zachodnim rogu miasta prowadzącym do Pijanej dzielnicy, stała nie tylko Stara górna brama, ale także i Nowa górna brama. Minimalnie między latami 1541–1565 obie bramy funkcjonowały równocześnie.

W zasadzie jednoznaczna wypowiedź źródeł pisanych istotnie uzupełniają znaleziska archeologiczne odkryte na rynku Žižki. W trakcie badań bowiem udało się zarejestrować Górną bramę (Ryc. 16; 17), a jej pozostałości zgadzały się z dostępnymi źródłami ikonograficznymi, zwłaszcza zaś z planami z roku 1837 (Archiv města Chomutova, inv. č. 2397, kt. 1001; Ryc. 18; 19). Informacje pozyskane z danych archeologicznych oraz architektonicznych odpowiadają w większości tym, uzyskanym na podstawie źródeł pisanych. Całą skomplikowaną sytuację w narożniku miasta interpretujemy według naszej wiedzy następująco. Te potwierdzone dokumentami umocnienia powstają w okresie 1250/75–1350 i składają się z muru głównego, niższej zewnętrznej ściany i międzymurza (Ryc. 6). Zarówno szerokość międzymurza, jak i źródła pisane pokazują, że fortyfikacja była raczej związana z komendą niż z miastem (zob. rozdział o komendzie). Gdzieś na przełomie XIV i XV w. do zaokrąglonego narożnika została dodatkowo dostawiona prostokątna wieża (Ryc. 7; 4: 12), wychodząca poza linię głównego muru i przechodząca również przez międzymurze. W 1. połowie XV w. w wieży wybuchł pożar, w wyniku czego została zniszczona jej tylna część (Ryc. 8). Później została odnowiona jedynie częściowo na nieregularnym zarysie tra-

pezu. Definitywnie jej żywot zakończył niszczący pożar, datowany za pomocą ceramiki na 2. połowę XV – początek XVI w. Chronologię uściśliła także odkryta tam moneta Ludwika Jagiellończyka. Jest bardzo prawdopodobne, że pożar możemy łączyć ze zniszczeniem miasta w sierpniu 1525. Dopiero po tym wydarzeniu do wieży została dobudowana brama (Ryc. 16; 17; 20: 4), najprawdopodobniej gdzieś w 1. połowie XVI w., przy czym do nowej budowy wykorzystano nadpalone mury. Ta brama natomiast musi być ową Nową górną bramą znaną z roku 1541. Stara górna brama musiała stać gdzieś w pobliżu. Na pewno jako brama nie służyła wieża uchwycona w trakcie wykopalisk w narożniku, a to dlatego, że ma ona mniejsze wymiary. Obok niej jednak mogły stać bramy skrzydłowe w obydwu liniach umocnień (właśnie w tym miejscu żadne mury w części nadziemnej dostatecznie się nie zachowały, a zatem niemożliwe było uchwycenie poziomego przejazdu), albo brama mogła stać opodal, jednak blisko brodu i naprzeciw drogi prowadzącej przez Pijaną dzielnicę (Ryc. 4: 13). Początkowo otwierała się ona w stronę gospodarczej części komendy, ale tutaj zapewne droga się nie kończyła i następną bramą przez fosę prowadziła do miasta. Analogiczne sytuacje znamy z serii zamków zakonnych w rejonie Bałtyku. Komunikacja nie przebiegała przez centralną część komendy, ale tym, że przechodziła przez jej gospodarczą część umożliwiała rycerzom zakonnym kontrolę nad ruchem w mieście. Jednocześnie tylko tą drogą można było bezpośrednio przejść przez Chomutov kierując się z Pragi do Saksonii. Wszystkie inne warianty skutecznie by taką podróż komplikowały.

Starsi badacze niemieccy sądzili, że Chlebna brama należała do najstarszych w mieście, natomiast Górna powstała na nowo aż po pożarze w roku 1525 (Weizsäcker 1935, 11–15). To datowanie (Nowej) Górnej bramy potwierdzałyby także źródła archeologiczne. Dodatkowo okazuje się też, że ulice Táboritska i Puchmajerova nawiązujące do przejazdu przez Górną bramę (Ryc. 20: 4) powstały także w tej samej dobie. Táboritska ulica, nazywana początkowo Zámecká – *pol.* Zamkowa (Schlossgasse) po raz pierwszy była wymieniana w roku 1536 (Wenisch 1924–30, 160; Ryc. 20: 10). Ulica Puchmajerova prezentowana jest jako Nová – *pol.* Nowa (Neuegasse) w 1544 r. (Wenisch 1924–30, 178; Ryc. 20: 11). W obrębie obu ulic doszło przed rokiem 1536 do nowej zabudowy, kiedy Šebestián z Veitmile nakazał dodatkowy wpis umów kupna kilku domów do ksiąg miejskich (Wenisch 1924–30, 160). Z tego jednocześnie wynika, że cały obszar był pierwotnie majątkiem feudalnym. Biorąc pod uwagę fakt, że ten obszar był gospodarczą częścią komendy, informacja taka nas tak bardzo nie zaskakuje. O losach tej części zakonnego majątku po jego opuszczeniu przez rycerzy niemieckich wiemy niewiele. Musimy jednak zwrócić uwagę na długi okres majątkowo-prawnych relacji między zakonem a Chomutovem, które mogły wyraźnie ograniczać aktywność budowlaną lub przebudowy tej siedziby. Problemy były definitywnie rozwiązane dopiero 14 maja 1488 r., kiedy „Rýnart z Neyperku, mistrz Niemieckiego zakonu w Niemieckich i Włoskich ziemiach” przekazał „miasto Chomutov, zamek Blatná i dwór Býčkovice z ich przyległościami” Benešo-

vi z Veitmíle (Emler 1870, 428–429, Palacký 1862, 537–538). Ten również rozpoczął rozległą przebudowę dawnej komendy. Część gospodarczą mógł nadal wykorzystywać do jej specyficznych celów albo pozostawić swojemu losowi. Być może dopiero pożar z 1525 r. gwałtownie zakończył egzystencję komendy, po nim cały obszar został zniwelowany i wykorzystany pod miejską zabudowę. Wówczas także doszło do wytyczenia ulicy Nowej, a na jej zakończeniu zbudowano Nową górną bramę. Ulica Zámecká powstała wzdłuż północno-zachodniej ściany szlacheckiej rezydencji, prawdopodobnie w powiązaniu z jej przebudową przez Beneša z Veitmíle.

W przeciwieństwie do tego w kwestii datowania Chlebnej bramy (Ryc. 4: 5; 20: 7) starsze badania widocznie się myliły. Po raz pierwszy bowiem wspomniana jest aż w latach 1557 i 1571 tylko jako brama. Dopiero w roku 1599 wspomina się ją z przymiotnikiem Zámecká, w roku 1603 zaś Chlebná. Wydaje się, że przez cały XVI w. jej nazwa nie była ustalona. Jeśli przyjrzymy się wydrukowi cesarskiej księgi gruntowej z roku 1842 (Ryc. 2), zauważymy, że wszystkie bramy oprócz Chlebnej są otwarte na drogę prowadzącą z miasta w różnych kierunkach. Na wyjazd z Chlebnej bramy natomiast prostopadle nawiązywała ulica Długa. Taka sytuacja mogła być spowodowana starszą metryką tej ulicy, do której dopiero później dostosowany był portal Chlebnej bramy. Absencja starszych pisemnych wzmianek w księgach miejskich, nieustalona nazwa oraz nietypowe położenie w systemie miasta – to wszystko prowadzi nas do wniosków o młodszej chronologii Chlebnej bramy. Jej powstanie możemy łączyć z przebudową dawnej komturii za czasów Veitmílow, kiedy prawdopodobnie były usunięte elementy fortyfikacji. Niemniej nie możemy wykluczyć funkcjonowania samodzielnej bramy czy bramki do wnętrza komendy w miejscu późniejszej miejskiej bramy Chlebnej. Do niej mógłby się zatem odnosić starszy tradycyjny przekaz o zasadniczej roli bramy w czasie wtargnięcia husytów do miasta. Niewiadomą pozostaje pierwotny, główny wjazd do komendy i późniejszej siedziby szlacheckiej. Jako najbardziej prawdopodobny wariant wydaje się lokalizacja drogi wjazdowej od strony Górnej bramy przez część gospodarczą. W związku z przebudową komendy na rezydencję szlachecką przez Beneša z Veitmíle, główne wejście zostało przeniesione do budowanego wówczas skrzydła północnego, które w latach 20. XVI w. ozdobił reprezentacyjny wczesnorennesansowy portal (Ryc. 22: 12). Wtedy także doszło do powstania już pełnowartościowej miejskiej bramy Chlebnej (Ryc. 22: 11), do której mogło nawiązywać także boczne wejście do zamku (Ryc. 20: 10), relikw starzej konstrukcji z czasów funkcjonowania komturii.

Częścią miejskich umocnień były również bramy na przedmieściach, które miały zapewne prostą formę wrót. Tak wyglądała brama na przedmieściu ulica Winna, jak pokazuje obraz nieznanego autora z roku 1748 (Šimůnek 2007, IV, Ryc. 25; Ryc. 21). Ta brama jest bowiem wzmiankowana dopiero w roku 1564 („...den hoff ynn der Weingassen am euserstenn thor...”, Wenisch 1924–30, 226). Bramę na Górnym przedmieściu można uchwycić już w 1477 r. („ein hawss ...in der Obernn vorstadt am thor auff der rechten

hant alss man gen Grimaw czewt...”, Wenisch 1924–30, 29, 31), brama na Dolnym przedmieściu po raz pierwszy jest wymieniana w tym samym roku (*„...des hoffss...in der Untern vorstadt ausswendings des thors, alss man gen Zacz czewth...”*”, Wenisch 1924–30, 33). Nieznana bliżej bramę na przedmieściu rejestrujemy już w roku 1468 (*„...ein hoff...zunest beim thor uff dy lengke hant...”*”, Wenisch 1924–30, 3). Wiek jej niestety nie jest znany. Być może jest ona związana dopiero z rozwojem oraz ze wzrostem znaczenia przedmieścia po wojnach husyckich. Nie można jej zatem łączyć z czasami władzy zakonu, ale aż z właścicielami świeckimi.

Przebudowa komendy za władzy Veitmílów

Burgrabia Karlštejnu oraz najwyższy podskarbi Beneš z Veitmíle w roku 1488 uregulował sprawy majątkowe z krzyżakami i osiągnął w ten sposób zapisanie Chomutova do ksiąg wieczystych. Już wcześniej rozpoczął rozległą przebudowę dawnej komandorii na swoją siedzibę. Ze względu na jego ściśle powiązania z księciem Albrechtem Saskim nie dziwi, że właśnie w Chomutovie pojawiają się najstarsze przejawy stylu późnogotyckiego, który zapoczątkował genialny architekt Arnold z Westfalen w trakcie budowy zamku Albrechtsburg w Miśni. Jego podstawowym elementem stylistycznym są sklepienia kryształowe, dwudzielne kotarowe łuki i różnorodne kręte schody, innowacyjne są też kompozycje i wyposażenie pomieszczeń reprezentacyjnych (Lass 2009, 58–67; Möller 2011, 193–207). Na podstawie zachowanych części zamku chomutovskiego wydaje się, że prace budowlane prowadzili mistrzowie i kamieniarze wyszkoleni w samej Miśni. W latach 1490–95 mistrz z Chebu Hans Schaffer pracował na zmianę w Chomutovie i na Karlštejnie, gdzie Beneš z Veitmíle nakazał przebudowę burgrabstwa (Rada, Radová 1998, 63, 175; Pachner 2008, 32–36). Beneš z Veitmíle zmarł w roku 1496, ale prace budowlane były kontynuowane także za czasów jego braci i synów, którzy wspólnie zarządzali majątkiem. Cała przebudowa została ukończona w 1520 r., kiedy również do narożnika północnego skrzydła został wmurowany herb Veitmílów niesiony przez dwa lwy.

Šebestián z Veitmíle nakazał także po pożarze z roku 1525 zburzyć dawną gospodarczą część komturii (Ryc. 4: 10), a jej powierzchnię rozparcelować pod miejskie domy. Nowo powstałą dzielnicą poprowadzone były dwie ulice – starsza Zamkowa (dzisiejsza Táborská; Ryc. 20: 10) i Nowa (dzisiejsza Puchmayerova; Ryc. 20: 11). Pierwotną Starą górną bramę (Ryc. 4: 13) z czasów komendy zastąpiła miejska Nowa górna brama (Ryc. 20: 4).

Cały areal zamku (Ryc. 20: 2) był na nowo ufortyfikowany dwumetrowym mocnym murem (Ryc. 22:7), a do jego południowo-zachodniego narożnika została wstawiona masywna budowla odkryta w trakcie badań archeologicznych (Ryc. 22: 8). Wspomniana budowla narożna wkomponowana w mury obronne miała prawie kwadratowy zarys o wymiarach 17 x 18 m. Badania wykopaliskowe uchwyciły jedynie jej część parterową, która miała na

wszystkich czterech stronach bardzo ciekawie rozwiązane otwory strzelnicze (Ryc. 23). Na zewnętrznej stronie były to otwory z poziomymi kamiennymi nadprożami przedzielone masywnymi, kwarcytowymi, grubo ociosanymi blokami o trójkątnym przekroju, w wyniku czego powstały dwie strzelnicze szczyrbiny. Pod pewnym względem można to rozwiązanie uważać za wariant strzelnic wielootworowych. Prawie we wszystkich, tych stosunkowo nisko wysklepionych niszach, były już w trakcie budowy wmurowane poprzeczne belki do zaczepiania broni palnej. Wyjątek stanowiła południowa ściana, gdzie wschodni otwór strzelniczy w ogóle nie posiadał belki, a do zachodniego została dołożona dopiero później. Nie wiemy, czy stało się tak w następstwie nieprofesjonalnej pracy rzemieślników, czy też w trakcie budowy doszło do zmiany pierwotnych założeń. Pewne jest, że cały parter, do którego dostęp był dopiero z poziomu pierwszego piętra, miał obronny charakter. Niestety nic konkretnego nie można powiedzieć na temat wyglądu wyższej kondygnacji budynku. Z jednej z historycznych fotografii jasno wynika, że jej pierwotny masywny mur sięgał do poziomu drugiego piętra. Kolejne zdjęcia z przed wyburzenia obiektu, które miało miejsce w latach 1946–47, pokazuje jedynie otynkowany budynek przystosowany na potrzeby browaru. Innej dokumentacji niestety nie znamy. W starszej niemieckiej literaturze wspomina się o „Zámecké baště” – *pol.* baszcie Zamkowej, na mapach rekonstrukcyjnych lokalizowanej właśnie w obrębie odkrytego budynku. Nierozstrzygniętą kwestią pozostaje, czy cała budowla faktycznie mogła funkcjonować jako baszta, z obszaru Czech nie znamy bowiem żadnej analogii. Możliwe, że podczas gdy dolna kondygnacja mogła pełnić funkcje obronne, wyższa na przykład mogła stanowić część mieszkalną. Zatem więc biorąc pod uwagę niedostatek informacji, to zagadnienie na razie pozostaje otwartą kwestią.

Opisywana budowla była wysunięta z pierścienia obwarowań obronnych siedziby Veitmilów. Do północno-wschodniego narożnika budynku i przystającego do niego fragmentu murów przylegała wieża, w odkrytym zarysie półokrągła, z wewnętrzną częścią na planie koła (Ryc. 22: 9), najprawdopodobniej klatką schodową, która prowadziła do narożnej wysuniętej budowli, a niewątpliwie także na galerię murów obronnych.

Problemy z konkretną interpretacją budowli wynikają przede wszystkim z fragmentarycznego stanu zachowania. Cały areal w latach 1946–47 został zburzony bez jakiegokolwiek dokumentacji, która mogłaby nam choć przybliżyć wygląd zabudowy. Stąd też zarówno archeologia, jak i historia architektury, muszą do formułowania swoich wniosków posługiwać się nie tylko porównaniami do znanych analogii, ale także pewną dozą fantazji.

Przebudowa objęła również dawny „wielki dom” komturii (Pachner 2008, 34–36; Ryc. 22: 4). Jego sutereny, z początkowo płaskimi stropami, zostały pogłębione i wykończone krzyżowymi sklepieniami bez żeber. Na nowo także został wykończony parter, który zyskał piękne kryształowe sklepienia i bogato profilowane portale łączące poszczególne pomieszczenia, których powstanie niewątpliwie było inspirowane miśnieńską stylistyką. Sklepienia dwóch skrajnych pomieszczeń były oparte na środkowym filarze, środkowe

pomieszczenie zaś dzieliła na dwie części ściana. Niestety nie zachowały się pierwotne okna, które niewątpliwie miały formę kotarowych dwudzielnych łuków. Wówczas także doszło do zabudowy wnętrza nawy i wieży kościoła, gdzie powstały pomieszczenia oraz kręte i łamane schody.

W trakcie przebudowy zleconej przez Veitmilów powstaje także północno-wschodnie skrzydło (Ryc. 22: 13), wstawione pomiędzy północną ścianą kościoła, północno-wschodnią i północną stroną wielkiego domu i zapewne starszą narożną wieżę komendy (Ryc. 22: 5). W suterenie, oprócz wspomnianej budowli narożnej, dodatkowo przykrytej renesansowym stropem, znajduje się pomieszczenie ze sklepieniem tak samo datowanym, opartym na centralnym filarze. Prowadziły do niego schody z dawnego dziedzińca rezydencji. I chociaż sklepienie jest młodsze, to o wieku tego pomieszczenia świadczą strzelnice kluczowe zamurowane nie tylko tymi sklepieniami (Pachner 2004, 239–240). Czas ukończenia budowy wskazuje herb Veitmilów z datą 1520, osadzony na poziomie gzymsu pomiędzy parterem a pierwszym piętrzem na północno-wschodnim narożniku skrzydła.

Północne skrzydło jest zapewne już późnogotyckie, ale wyraźnie przebudowane we wczesnym renesansie (Ryc. 22: 14). Wówczas także powstał wyjątkowy reprezentacyjny portal, który gdzieś w latach 1529–33 stworzył Franz Maidburg (Gubíková 2010, 86–87; Ryc. 5; 22: 12; 24). Impulsem do skomplikowanej przebudowy był pożar z roku 1525, który mocno zniszczył rezydencję. W trakcie późniejszej przebudowy zostały usunięte okna z łukami kotarowymi, które zastąpiono oknami prostokątnymi ze szczeblinami (Ryc. 5). Wtedy również doszło do zamontowania większej liczby terakotowych obramowań okien i portali, które były ozdobione małymi tarczami z veitmilowskim herbem. W północnym skrzydle znajdowała się brama na dziedzińcu rezydencji. Z przejazdu bramy wiodły także schody do podwyższonego parteru, a stąd dalej do sali zachodniego skrzydła oraz do dużej sali północno-wschodniego skrzydła, którego sklepienie także oparte było na centralnym filarze. Również na tym poziomie, podobnie jak to miało miejsce w suterenie, ukazywało się pomieszczenie dawnej narożnej wieży komendy.

Pierwsze piętro północnego i północno-wschodniego skrzydła było przykryte młodszą renesansową zabudową z czasu Lobkoviców lub zupełnie przerobione w 2. połowie XIX w. (Pachner 2006, 145, 147–148). Niektóre detale, takie jak obramowanie okien, wskazują jednak na jego starszy rodowód. Na tej kondygnacji znajdowały się pomieszczenia reprezentacyjne, jak pokazuje przykład bogato profilowanego wspornika alkierza, wywodzącego się z wczesnorenesansowego portalu północnego skrzydła (Ryc. 24). Następne piętra rezydencji, otwarte także szerokimi oknami reprezentacyjnych pomieszczeń, niestety są dotychczas bardzo słabo poznane. W przyszłości można wiązać nadzieje na dalsze badania naukowe powiązane z analizą historycznych inwentarzy zamku.

Do arealu zamku nie był włączony obszar położony na południe od kościoła i podwórza, obok tzw. małego domu komendy. Tak przynajmniej wskazują najnowsze badania (Pachner 2004, 240). Dwa domy, które wchło-

nęły tzw. mały dom komendy (Ryc. 22: 6), pochodzą już z epoki renesansu i dodatkowo bezpośrednio sąsiadują z veitmilowską rezydencją. Nie można przypuszczać, żeby właściciele ze stanu szlacheckiego pozwolili mieszczanom dosłownie oblepić zabudowę i zasłonić widok na ich siedzibę, która musiała w czasach późnego gotyku pełnić jednocześnie funkcje obronne i reprezentacyjne (Zeune 2009, 129–141). Z tego względu raczej sądzimy, że domy zostały wybudowane dopiero wraz z końcem władzy feudalnej nad miastem i jego przemianą w miasto królewskie. Częścią tej transformacji były także przemiany zamku w ratusz, browar i budynki gospodarcze. Nie do końca czytelna jest sytuacja między małym domem komendy a kościołem, gdzie zarejestrowanych zostało kilka murów, których funkcji i wieku na dzień dzisiejszy nie jesteśmy w stanie określić (Pachner 2004, 240–241).

W latach 1946–47 zostało zburzone zachodnie skrzydło rezydencji (Ryc. 22: 15), usytuowane wzdłuż ulicy Táboritskiej, między Zamkową basztą, a północnym skrzydłem. Jego wygląd znany tylko z kilku planów, nic nie wiemy również o jego czasowym rozwoju. Podobnie nikłe informacje mamy o skrzydle południowym, pomiędzy wymienioną wyżej basztą a tzw. małym domem komendy. Aby je poznać potrzebne będą dalsze badania archeologiczne.

Obie veitmilowskie budowle mają silnie reprezentacyjny charakter i całkiem wyraźnie zdradzają dążenie szlacheckich właścicieli do wystawienia nie tylko godnej siedziby, ale także okazałego centrum, będącego symbolem siły i władzy (Zeune 1996, 34–52).

Młodsze ingerencje w rozplanowanie miasta

Za władzy Veitmilów doszło nie tylko do przebudowy zamku czy wytyczenia nowej zabudowy wewnątrz murów, ale także i do przemian przedmieścia. Na północny wschód od miasta w kierunku zbocza Vinohradů – *pol.* Winnic powstało nowe Hřbitovní – *pol.* Cmentarne przedmieście z regularną, prostokątną osnową (Ryc. 2: 7), którego powierzchnia była wyraźnie większa od obszaru miasta. Przyczyną jego powstania był rozwój eksploatacji źródeł ałunu znajdujących się w pobliżu. Gdzieś przed 1506 r. na tym przedmieściu został wybudowany kościół św. Wolfganga, zburzony w 1798 r. (Ryc. 2: 17). W 1531 r. w to miejsce spod kościoła farnego został przeniesiony cmentarz (Kuča 1997, 439 i 444; Rak, Pachner 2005, 24–26). W tym samym czasie doszło również do rozwoju zabudowy pozostałych przedmieść. Na Dolnym przedmieściu w XVI w. powstał szpitalny kościół św. Ducha (Ryc. 2: 18).

Od roku 1516 do ostatniej ćwierci XVI stulecia miała miejsce przebudowa kościoła farnego, do którego w 1525 r. została przyłączona wieża miejska (Ryc. 2: 11; 5). W tym samym roku miasto dosięgnął wcześniej wspomniany pożar. W 1569 r. spłonęło Cmentarne przedmieście, w roku 1571 ulica Długa, ale największe szkody wyrządził pożar z 1598 r., w czasie którego zostało zniszczone całe miasto oraz wszystkie przedmieścia. Ostatnią wyraźniejszą ingerencją w miejski organizm przed jego wielką przemianą w XIX i XX w.,

była budowa kolegium, kościoła i gimnazjum jezuitów (Ryc. 2: 14, 15; 16), sprowadzonych do Chomutova w roku 1589 przez Jiřígo Popela z Lobkovic. Kamień węgielny pod zabudowę arealu, dla której konieczne było zniwelowanie 8 miejskich parceli (Rak, Pachner 2005, ryc. 4; 5), położono w roku następnym, natomiast dokument fundacyjny przygotowany został w 1591 r. Jego budowa po wielu perypetiach była kontynuowana aż do lat 70. XVII stulecia (Valeš 2002, 13–19 i 39–43; Pachner 2003, 153).

Po wojnie trzydziestoletniej, która dosięgła Chomutov w sposób bardzo dramatyczny, nastął długi okres stagnacji. Dopiero w XIX w. miasto, uwalniając się z uścisków średniowiecznych umocnień, uległo całkowitej przemianie i otworzyło się na erę przemysłu.

Chomutov i jego długa droga od osady do miasta królewskiego

Przykład Chomutova poglądowo wręcz ukazuje złożone procesy rozwoju siedzib ludzkich w przeciągu dziejów. Pierwotna osada z dworem Fridricha z Chomutova, zaopatrzona w kościół romański św. Katarzyny, przechodzi w 1252 r. z woli jej właściciela w ręce zakonu krzyżackiego. Ten zaś buduje sobie w tym miejscu okazałą komturę z rozległą posiadłością, z których z biegiem czasu staje się jeden z najważniejszych majątków zakonnych całego królestwa. Wraz z coraz silniejszymi ekonomicznymi i gospodarczymi możliwościami komturii, rosną również siła i ambicje obywateli Chomutowa, którzy w ciągu całego XIV w. stopniowo domagają się praw miejskich. Do początków XV stulecia z Chomutova powstaje właściwe miasto, z wszystkimi nadanymi mu prawami, z herbem, pieczęcią, ratuszem oraz umocnieniami obronnymi. O tym, że cała transformacja nie była jednoznacznym i łatwym procesem oraz, że jej kierunek nie zawsze był prosty, świadczą także zmiany określenia miejscowości – od *villa forensis*, przez *oppidum*, do *civitas* i w przeciwną stronę. Prawdą owszem jest, że niekiedy te zakręty były powodowane z jednej strony wyrachowaniem władców czeskich, którzy we wzroście liczby miast szukali źródła finansów dla swych wybujałych ambicji, z drugiej zaś strony ostrą konkurencją miast królewskich, które swym rywalom takich procesów nie ułatwiały.

Chociaż przed wojnami husyckimi miasto pomyślnie się rozwijało i niekiedy nawet było zaliczane do królewskich, jego rozwój na dłuższą dobę zatrzymał się i pozostało lennem także wtedy, gdy król Wacław IV odebrał je zakonowi. Po tym wydarzeniu Chomutov stał się składem towarów. Aczkolwiek do prawnej przemiany nie doszło, to wraz z odejściem rycerzy zakonnych ulega transformacji sam miejski organizm. Rozległa komtura nie była już potrzebna, więc nowi właściciele miasta z rodu Veitmilów przekształcili jedynie jej centralną część, resztę zaś splantowali, rozparcelowali i zabudowali miejskimi domami. Wyrazem pewności siebie była skomplikowana przebudowa ich siedziby, przeprowadzona przez najlepszych architektów, bu-

downicznych oraz kamieniarzy szkolonych w saksońskiej Miśni. Podobnie jak wcześniej komenda, tak samo teraz szlachecka rezydencja staje się symbolem władzy nad miastem i posiadłością. Stopniowo jednak wzrasta również poczucie własnej wartości samego miasta i jego mieszkańców, które przejawia się w fundowaniu okazałych kościołów czy budynków publicznych, a także i mieszczańskich domów. Spory między władzą zwierzchnią a samorządem miejskim oraz konflikty między kościołami protestanckimi i katolikami nie są tylko czynnikiem zaogniającym atmosferę w mieście, ale także przyczyniają się do kolejnych akcji budowlanych. Centrum kontrreformacji staje się kolegium Towarzystwa Jezusowego, ostatnie duże przedsięwzięcie budowlane w mieście przed jego dramatyczną przemianą w XIX i XX w.

Na koniec wszakże w 1605 r. spełniają się sny obywateli Chomutova i miasto wykupuje się z poddaństwa. Jednak nadzieje, pokładane do jego prawnej transformacji i wynikającego z niej rozwoju nie tylko gospodarczego, okazały się przedwczesne. Ironią losu w trakcie wojny trzydziestoletniej jego ewolucja zupełnie się zatrzymała. Dopiero po upływie kolejnych 200 lat miasto uwolniło się wreszcie z okowów średniowiecznych umocnień i otworzyło na rozwój przemysłowy. W ciągu ostatnich 50 lat prężnie rozwijają się także osiedla, a cała aglomeracja rozmiarem dorównuje dawnym królewskim miastom. Jednak wtórnym efektem tego procesu stało się wysiedlenie pierwotnych obywateli, bezpowrotna destrukcja wielu zabytkowych obiektów oraz budowa ponurych betonowych osiedli, niszczących nie tylko krainę, ale także i związek między nią a ludźmi.